

Біздің түрлендіруге қарай беталыс:

Легализмнен құндылыққа бағдарланған
ислам құқығы мен заң ғылымы

TOWARD *our* *Reformation* • FROM LEGALISM *to* VALUE-ORIENTED ISLAMIC LAW *and* JURISPRUDENCE

Mohammad Omar Farooq

БІЗДІҢ ТҮРЛЕНДІРУГЕ ҚАРАЙ БЕТАЛЫС

•

ЛЕГАЛИЗМНЕН ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАҒДАРЛАНҒАН
ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ

Мохаммад Омар Фарук

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
М 86

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Мохаммад Омар Фарук
Кітапты қазақ тіліне аударған: Абуева Амина: – Б.: 2023
Кітап редакторы: Қаратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

«Ихсан Хайрия» Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының №79 рұқсатымен расталған

Біздің түрлендіруге қарай беталыс: Легализмнен құндылыққа бағдарланған ислам құқығы мен заң ғылымы (Kazakh)
Мохаммад Омар Фарук
ИИТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-26-1

Towards our Reformation: From legalism to value-oriented islamic law and Jurisprudence (Kazakh)
Mohammad Farooq
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (ИИТ)
1437 АН / 2015 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-674-2
ИИТ
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org
www.iiituk.com

Барлық құқықтар сақталған

УДК 297
ББК 86.38-6

ISBN 978-9967-493-26-1

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Біздің түрлендіруге қарай кітабында автор мұсылмандық қиын жағдайдың негізінде білімсіздік және / немесе негізгі ислам құндылықтарына деген адалдық жоқ деп тұжырымдайды. Мұхаммад Омар Фарук «құндылыққа бағдарланған» тәсіл деп атаған тәсілге қайта оралуды қолдайды. Біздің қазіргі Шариғат деп санайтынымыз – бұл шын мәнінде мұсылмандардың дамуына кедергі келтіретін дәйектіліксіз көзқарастар мен шегерімдердің шытырмандық кебініне оранған түпнұсқа *хаб* (ағылшын тілінде: *hub*, қазақ тіліндегі мағынасы: белсенділік кіндігі) екенін білеміз. Оның пікірінше, күмәнді хадиске және заң *худудының* (араб тілінде: القانون الحدود) жалған түрде жүзеге асырылуына сүйену Құранның рухына және Пайғамбардың (с.ғ.с.) жолдауына қиянат жасайды.

Мұның нәтижесі – мұсылмандарға ашық қиянат. Автор бұл заң *худудын* (араб тілінде: القانون الحدود) дұрыс қолданбауды, демек, оны теріс пайдалануды зерттейді.

Кітап бес бөлімнен тұрады. Кіріспе, бірінші тараудан кейін екінші тарау Шариғатқа назар аударады және арнайы сөз туралы қате түсініктерге, сондай-ақ заңдылыққа бейімділікке қатысты мәселелерді қарастырады. Үшінші тарау белгілі бір өмірлік мәселелерді қарастыра отырып, хадиске

бағытталған және Хадисті заңдарды шығаруда немесе тұжырымдауда дұрыс пайдаланбауға қатысты мәселелерді құжаттамамен аяқтайды. Төртінші тарауда *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) («*ижмә'* немесе *ижмәһ*») (араб тілінде: الإجماع – сөзбе-сөз «бірауыздылық» деген мағынаны білдіреді) – талқыланатын мәселе бойынша беделді адамдардың келісімі, бірауызды пікірі немесе шешімі. Ислам құқығының қайнар көздерінің бірі – *фиqh*) және оған қатысты талаптардың көп бөлігі негізсіз және дәлелденбейтін болып табылатыны туралы, исламдық заңғылымының қайнар көзі ретінде *ижмә'* немесе *ижмәһ*ның барлық дерлік қырлары туралы бірыңғай келісімнің болмауы негізінде тақырыптар қарастырылған. Бесінші тарау *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)қа (араб тілінде: قياس) арналған, исламдық жарнамада осы құралды дұрыс қолданбаудың көптеген тұжырымдамалық мәселелері қарастырылған. Ақырында, алтыншы тарауда тәжірибелік негіз исламдық заңға қайтадан тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін өте маңызды, яғни тепе-теңдік арқылы мәтінді бағдарлау бүгінгі мағынада өмірлік бағдармен сәйкес келуі керек екендігі баса айтылған. Автор мұсылман әлемінің қалыптасқан жағдайлары алдымен мұсылмандық ойлау мен исламның негізгі қайнар көздері туралы түсінік өзгермейінше өзгере алмайды деп түсіндіреді.

Мұхаммад Омар Фаруктың түпнұсқасының қысқартылған басылымы

***БІЗДІҢ ТҮРЛЕНДІРУГЕ ҚАРАЙ: ЛЕГАЛИЗМНЕН ҚҰНДЫЛЫҚҚА
БАҒДАРЛАНҒАН ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНА***

ISBN hbk: 978-1-56564-372-7

ISBN pbk: 978-1-56564-371-0

2011-ші жыл

Бірінші тарау

Кіріспе

Адамдар іс жүзінде өздерін қызықтыратын барлық нәрселер туралы нақты ақпаратпен хабардар болғылары келеді. Ислам діні өз ізбасарларының білімді, талғампаз және хабардар болуына үлкен мән береді. Ислам діндарлар өздерінің сыни қабілеттерін қолдануды және мағынасыз ұстанушылар болмауды талап етеді. Сонымен қатар, бұл олардың ата-бабаларының ізін дәл басып, өздерінің не істеп жатқанын немесе тәжірибе жасайтынын білмей, түсінбей соқыр еліктейтіндерді қатаң түрде сынайды. Шынында да, Құран шынайы сенімнің алдында білім мен түсінікке негізделеді деп сендіреді. Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с)* ілімінде білім іздеуді баса көрсетіп, бұған қатысты бір мәнді болып табылады. Шынында да, мұсылмандар үшін міндетті (*фард* (*фарз*) немесе *уәджиб*, араб тілінде: *فرض أو واجب*) болып саналатын мәселелердің ішінде білім іздеу және білім алу *фард* (араб тілінде: *فرض*) сөзі арнайы қолданылған.

Көптеген білімді мұсылмандар исламдық құқықтың негізін қалаушы төртеу екенін біледі: бұл Құран, хадис (Пайғамбарлық *риуаяттар*, араб тілінде: араб тілінде: *فرض*), *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: *الإجماع*) (пәтуа, араб тілінде: *الإجماع*) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) (ұқсастық пайымдау, араб тілінде: *قياس*). Шынында да, ислам тарихында біздің асыл ғалымдарымыз бен заңгерлеріміз ашық жауап іздеп, ислам дәстүрінің бір бөлігі ретінде адамдарды сұрақтар қоюға шақырды. Алайда, уақыт өткен сайын ғалымдар ашық ойлауда жайсыздық сезе бастады, бұл ғасырлар бойына қайта атап көрсетілген шектеулі әдістемелік құралдар болуымен одан әрі күшейе түсті. Ішкі және сыртқы мәнбілерге байланысты ұзақ уақыт бойы ислам өркениеті ыдырай бастады. Ол құлдырап бара жатқанда, біртіндеп, қатал бәсекелі, тартысты және тіпті қатал ортада батыс өркениеті басым болды. Батыс күштері бүкіл әлемді және мұсылмандарды аяусыз отарлап жатқан кезде, батыстық заңдар мен заңдар жинағы исламдық құқықтық институттар мен құрылымдарды ығыстырды.

* *Саллаллаһу алайһи уа саллям* “Пайғамбарға Алланың мейірі мен сәлемі болсын”. Пайғамбардың аты аталған жерде айтылады.

Бұл жағдайды халық арасында Шарифатты орнатуға немесе жүзеге асыруға деген жанданушылардың құлшынысы одан әрі ушықтырады, жиі қате түсіндіріледі және ислам құқығы ретінде бұрмаланады. Тіпті ата заңнамалық тұрғыдан діни құқыққа негізделмеген елдерде де жалпы мәдениет пен әлеуметтік орта ислам құқығының жалпы мұсылман халқына ықпал етуіне байланысты.

Біздің өткен ғасырлардағы зияткерлік күш-жігерге қаншалықты зор мән берілгенімен, мұсылман әлеміндегі сауатсыздық деңгейі бүгінгі ең жоғары деңгейге жететіні қандай ғажап. Мұсылмандар ұстануы, қолдауы және басқаларды шақыруы керек ислам сенімі туралы негізгі білімі мен түсінігі жоққа айналды. Осындай қайғылы жағдайдың басты себептерінің бірі – қарапайым мұсылмандардың өз ішінде сыни ойлау қабілетін дамыта алмауы, ойлану, пайымдау үшін зияткерлік тәртіпті дәстүрлі түрде қолданылып келген осы негізгі дереккөздерге негізделген әдістемелік құралдар қорабының шектеулілігі зерттелген.

Айна бізге және біздің түрлендіруге (*исләһ*, араб тілінде: الإصلاح) қарай не көрсететініне қарамастан, біз әрқашан мынаны есте ұстауымыз керек: (а) адам болғандықтан, біздің өмірімізді және оны өзгертуге Құранның зор мүмкіндіктері бар, біз өзімізден бастап өзгерісті бастау үшін өз үлесімізді қосуымыз керек екенін ескертеді (*Әр-Рә'әд сүресі*, яғни «Күн күркіреу» сүресі, яғни «Күн күркіреу» сүресі, 13:11, араб тілінде: السورة الرعد); (ә) бізде кез келген жетіспеушілікті немесе қиындықты жеңе алатын Құран мен Пайғамбардың (с.ғ.с) мұраларында қамтылған теңдестірілген және пайдалы нұсқаулар болуы керек; және (б) біз *исләһ* (араб тілінде: الإصلاح) рухында өмір сүретін әлемге оң өзгеріс енгізуге ынтызарымыз болуы керек.

Бұл кітап қарапайым мұсылмандарға оларға қатысты мәселелер мен мәселелерді ислам тұрғысынан жақсы түсінуге мүмкіндік беріп, олардың Құранмен және Пайғамбардың (с.ғ.с) мұрасымен неғұрлым тиімді болашақты белгілеу жолдарын көрсете алады. Үмметтің адамзатқа жақсырақ қызмет етуі үшін керек амалдар бұл кітапта көтерілген мәселелер қақпайлы маңызды болғандықтан анықталмаған. Керісінше, мұсылман әлемінің алдында тұрған нақты мәселелер мен қиындықтар – кедейлік, жоқшылық, сауатсыздық, тұрақсыздық, өктемшілдік, қанау, зиян келтіру,

экономикалық теңсіздік, зорлық-зомбылық, адам құқығының ауытқуы, әйелдер құқықтарының кемшіліктері, технологиялық және экономикалық артта қалушылық, тәуелділік батыс тарапынан бақытты суреттелген куйде кабылдамай оны шешуге жол ашады.

Ислам құқығы мен заң ғылымындағы тәуелсіз зерттеулердің нәтижесінде ол болашаққа пікірталас жүргізуді мақсат еткендей, ғасырлар бойы білім мен хикмет түрінде жинақталған нәрселерді құрметтейтін өткенмен байытылған болашақты ұсынады және жақсы болашаққа жол ашады деп сенеміз.

Екінші тарау

Шариғат , Заң және Құран: легализм

– бұл міндетті шарттар мен қағидаларға әрқашан бейімделу керек деген сенімге сәйкес олардың мазмұнына қарамастан ережелерді тура және мұқият орындау мен құндылыққа бағдар

Шынайы Шариғаттың (Құран мен Пайғамбар (с.ғ.с) айтқан және оның сахабалары түсінетін) қазір дәйектіліксіз көзқарастар мен шегерімдер шытырманьында жасырынып жатқандығына күмән келтіруге болмайды – бұл іш тартушылық пікірлердің жоғары құрылымы. Ғасырлар бойы және қазір жалған «бедел» киімін киген жоғарыдағы дәйексөзде Мұхаммад Асад келтіргендей, нағыз Шариғат бар ма?¹

Шариғатты қалай түсінуге болады және заңдылыққа деген бейімділік қалай талқыға салынады және зерттеледі, содан кейін құндылық бағдары мен осыған қатысты негізгі қағидалардың маңыздылығы туралы пікірталас басталды. Қазіргі кезде адамзат өркениетінің орталығы мұсылман әлемінен батысқа қарай мүлдем ауысты. Сонымен қатар, көптеген мұсылман елдері² Шариғат жолымен дәстүрлі исламға бет бұруда. Мемлекет осы жолға неғұрлым көбірек сүйенетін болса, соғұрлым Батыс емес, бүкіл әлемдегі адал мұсылмандар мазасыздана бастайды. Бұған қоса, бүкіл мұсылман әлемінде, сондай-ақ Батыста көптеген мұсылман-

дар көңілсіз, шыдамсыз немесе тіпті ашулы болып көрінеді. Осы өзгермелі жағдайларды ескере отырып, мұның нені білдіретінін және қазіргі заманғы Шариғат түсінігі мен қабылдауы бізге қалай әсер ететіндігін сұрау өте қажет.

Ұғымды қате қабылдау, түсінбеу, қате қолдану немесе дұрыс қолданбау арқылы бұрмалануы мүмкін. Шариғаттың бұрмалануы оның үстемшіл, өктемшіл немесе мұрагерлік басқару арқылы ішінара және кемсітушілікпен жүзеге асырылуымен байланысты, бұл көбінесе жалпы, негізінен кедей, халыққа қолданылады, ал билік басындағылар немесе дәулетті адамдар қатал жазаға қарсы қорғанысқа ие. Шариғат жобалары негізінен Құран мен Сүннетте айтылған жазаларды орындау арқылы Шариғат заңдарын жүзеге асыруға бағытталған *худуд* жазалары институтын білдіреді. Іс жүзінде бұл Ислам талап етіп отырған әділет рухын өрескел бұзумен қатар жалғандық. Көрсеткіш ретінде неке адалдығын бұзғаны үшін жүзеге асырылған *худуд* жарлығының (араб тілінде: المرسوم الحدود) мысалдары келтірілген, ол кейбір жерлерде зорлау құрбандарын тіпті өлім жазасына кесу мүмкіндігін шектен тыс түрмеге жабуға әкеп соқтырды.³

Дегенмен, шешім ұғымды немесе арнайы сөзді жай ғана алып тастау емес, керісінше оны түсінбеушіліктен тазарту, қиянаттарды нақтылау және сенім машығының мәлімделген мұрағияттарға ақылға қонымды және адал сәйкес келуін қамтамасыз ету. Бұл тараудың дауы Ислам мен Шариғатқа қатысты түбегейлі түсінбеушілік баршылығында. Қазіргі мәселелерге қатысты Шариғатқа қатысты кейбір жарықтандырулар ұсынылған.

Мұсылмандардың ой-пікірін өзгертуге бел буған, қарапайым, журналистер мен желбуаздардың арасында танымал ғалымдар Шариғатты ислам заңдарына теңейді. Бұл көбінесе адамдардың қолданбалы күш-жігері бұрынғы тұжырымдамалар қандай болғанына қарамастан, олардың қазіргі жағдайының көрінісі болып табылатындығына байланысты. Тағы бір себебі, классикалық исламдық *дискурстың* («*дискурс*» немесе «*discourse*») (кейінгі латын тіліндегі *discursus* зат есімінен – «ой қозғау», «дауласу»; бастапқыда – «айнала жүгіру», «әбігершілік», «бұлтарыс», «айналым») – жалпы мағынадағы көп мәнді арнайы сөз, сонымен қатар

сөйлеу, тілдік әрекеттер үрдістерді білдіретін ұғымдар жүйесі.) кейінгі кезеңінде бұл арнайы сөз белгілі және түсінікті деген болжам бойынша, Шариғат арнайы сөзін түсіндірусіз қолданды. Оның анықтамасы туралы түсінік алғашқы классикалық дiскурсқа болмаса да, Шариғат арнайы сөзін қолдану қазіргі дәуірде кең тарала бастады.

Шариғат көбінесе Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى) деп есептеледі. Мериам Вебстер сөздігіне сәйкес, «Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى)» сөзі «Аллаһ Тағаламен (араб тілінде: الله تعالى) байланысты, тікелей Аллаһ Тағаладан (араб тілінде: الله تعالى) шыққан» дегенді білдіреді.⁴ Сонымен, мәселе Шариғатқа тікелей Аллаһ Тағаладан (араб тілінде: الله تعالى) келген нәрсе ме? Жауап «Шариғаттың» ауқымы қалай анықталғанына байланысты. Егер Шариғат ислам заңына (фиқһке) тең болса, оны илаһи деп санауға болмайды. Фиқһ немесе ислам құқығы, негізінен, адамның құрылысы. Усул (қайнар көзі әдістемелерінің) бірі – Құран илаһи болса да, басқа дереккөздер – хадис, *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) (пәтуа) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу»), араб тілінде: القياس) (ұқсастық шегерімдер) қасиетті емес. Осылайша, Шариғат тық ах жиі қолданылатын мағынада, мұнда заңдардың егжей-тегжейлері илаһи бастаудан емес, оның орнына аз Аллаһ Тағалалық (араб тілінде: الله تعالى) (хадис)⁵ пен адамның (*ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу»), араб тілінде: القياس)) қайнар көздерінен алынған – бұл Аллаһ Тағалалық (араб тілінде: الله تعالى) емес.

Шариғат көбінесе өзгермейді деп саналады. Мұндай бекітулер, алайда, жай бос, сезімді және шешілмейтін талаптар. Мұндай түсінік Шариғаттың тарихи дамуында дiнтанулық дәлелденбеген қағидалар мен заңдар жинағының қатаң ағзасы ретінде көрінеді. Шариғат өзгермейді, өйткені Мұса (Ғ.С.), Иса (Ғ.С.) және Мұхаммед (с.ғ.с) Пайғамбарлар (Ғ.С.) сияқты әртүрлі хабаршылардың басшылығымен әртүрлі болды. Көптеген дәстүршілдер Шариғатты қасиетті деңгейге көтеріп, оны өзгермейтін деп санаса, көптеген ислам заңгерлері керісінше қағидаға сәйкес жағдайлар мен жағдайларға байланысты оның едәуір бөлігі өзгермелі деп мойындады: «Шешімдер уақытқа байланысты өзгереді».⁶

Шариғат көбінесе исламмен бірдей және өмірдің толық коды деп ойлайды. Бірнеше ғалымдар исламды «өмірдің толық коды» ретінде ұсынды, бұл исламда өмірдің барлық шоғыры үшін басшылық бар және әр мәселе, жағдай немесе мәселе үшін шешімнің мәні бар деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, ислам өзін-өзі қамтамасыз ететін өмір салты болғандықтан, мұсылмандар басқа жерден жауап іздемеуі керек деген ұғым да көзделеді. Алайда, ислам – мұсылмандар кездестіретін Кез келген заманауи мәселелер мен қиындықтарды шешуге арналған нұсқаулық емес. Егер шынымен де барлық мәселелер мен шешімдер белгілі болса немесе оларды оңай шешуге болса, мұсылман әлемінің жағдайы соншалықты аянышты болмас еді деген ой туындайды. Мұсылман ойының негізгі ақаулығы оның қасиетті мәтіндеріне шамадан тыс тәуелділігі болды. Ислам ойындағы мұндай қаттылық мұсылмандық ойдың зарарсыздығы мен тоқырауына алып келді. Ислам сөздікке ұқсамайды; керісінше, бұл әліппеге (тілдің құрылыс мәліметтері) ұқсайды. Сөздікте көптеген сөздерді білуге болады, ал қалыптаспаған сөздер әліппеге негізделген.

Шариғат көбінесе «заңмен» шатастырылады. Сонымен қатар, Шариғат пен ислам заңдарының арасындағы теңдеу исламға қатысты үлкен шатастықты білдіреді. Егер жағдайдағыдай, Шариғат өмірдің барлық шоғырына қатысты болса, онда оның бәрі заңмен байланысты болмауы мүмкін екендігі анық. Мысалы, дәрет алу, намаз оқу, ораза ұстау т.с.с мүлдем заңды мәселе емес. Исламдық басшылықтың барлық қырларын заңға айналдыру исламға қайшы келеді. Құран аяттарының құқықтық мәселелерге қатысты аяттары өте аз бөлігін құрайтындығына қарамастан, заңдылық үрдістер Құранды бірнеше заңдарға дейін азайта алады. Барлығын заңға айналдыру, алайда, адамзаттың табиғатына (*фитраға*, араб тілінде: الفطرة) сәйкес келмейтін өмірге қатаңдықтың шамадан тыс ауырлығын қосады. Құран сенушілерді үлкен күнәлардан (*каба'ир*, араб тілінде: الكبائر) аулақ болуға шақырады. Бұл Аллаһ Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) жақтаушылары басқа күнәларға жеңіл қарауы керек дегенді білдірмейді, бірақ бәрін де қарапайым заң деп санауға болмайды.

Шариғат көбінесе барлық шоғырларда, мысалы, намаз немесе қылмыс арасындағы айырмашылықсыз орындалады. Шариғаттың орындалуы әдетте орындалатын заңдар аясында талқыланады. Шынында да, мұндай іске асырудың бірден-бір көрінісі *Худуд* (араб тілінде: الحدود) деп ата-

латын қылмыстық заңдар жинағын «мәжбүрлеп орындау» болып табылады – бұл Құранда белгілі бір қылмыстар (өлтіру, зинакорлық, ұрлық және т.б.) үшін белгіленген жазалар. Жоғарыда айтылғандай, Шариғатты ислам заңына теңеу жай ғана қате, өйткені ислам өзінің басшылығының түсінігінде тек заңдарды ғана емес, құндылықтарды, қағидаларды, рәсімдері, адамның беделі және т.б. қамтиды, сондықтан исламның барлық қырлары орындалмайды. Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى), мысалы, дұға мен ораза ұстауды немесе қоғамды полиция мемлекетіне айналдыруға мүдделі емес, өйткені бұл амалдардың орындалуын қамтамасыз етеді. Пайғамбардың (с.ғ.с.) міндетті ісі тек хабарды жеткізуден басқа емес. Егер ол шынымен де адамдардың ісін басқарушы (*мусайтир*, араб тілінде: المسيطر) емес болса, онда оның ізбасарлары ауқымы жағынан үлкен міндет ала алмайды.

Шариғат көбінесе өмірдің барлық шоғыры бойынша айқын және айқын басшылық береді деп ойлайды. Бұл қарапайым көрініс. Өсиеттерге қатысты мәселелерде Құран ашық және нақты болып табылады. Исламның ниетіне (*мақасид*, араб тілінде: المقاصد) қайшы келетін нәтиже беретін жуасытатын көкрекше әдісін қолданбаса, оның жарлықтарын орындау тікелей емес. Келесі мысалдарды қарастырайық. Пәкістандағы *Худуд* заңдары (араб тілінде: القوانين الحدود), әскери шексіз билеушінің тұсында жарияланған, зорлаудың құрбаны болған көптеген әйелдерді түрмеге жабу үшін қызмет етті. Жаман қылмыстың азапты құрбандары болғанымен, көптеген әйелдер осы Шариғаттың⁷ нұсқасында оған қатысқаны үшін түрмеге жабылды немесе жауапқа тартылды.

Мұсылман қоғамдарындағы тағы бір мысал – ер адамның үштіккі *талақты* (ажырасу, араб тілінде: الطلاق) тез арада жариялау арқылы әйелдің біржақты, ерікті, тәртіпсіз ажырасуы, көбінесе өз кезегінде әйел жұбайын үйінен шығаруға мәжбүр етеді. Керісінше, Құран Кәрімде жазылған ажырасу үдерісі ерлі-зайыптылардың екеуіне қатысты ақылды, тендестірілген және мәнбілерге сезімтал. Алайда, Шариғаттың өрескел нұсқалары (ислам заңдарымен шатастырылған) осындай исламға жат әрекеттерді растады. Осыған қарамастан, исламдық ой-пікірлердің көпшілігі оларды заңдылықтың әсерінен растады.

Легализмді Аллах Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) мейірімі мен рақымымен теңестірмей, заңдарға, жүріс-тұрыс кодексіне немесе заңды ой-ұғымдарға бекіту деп түсінуге болады.

Пайғамбарымыздан (с.ғ.с) бастап ғасырларда мұсылман қоғамдары барлығын ақ пен қараны, дұрыс пен бұрысты немесе рұқсат етілген және рұқсат етілмейтін нәрселерді азайтып, заңдастыруға бет бұрды. Легализм, яғни «заңдылық» адамдарды өзін-өзі әділ етеді, ал бұл олардың өз адамдарына деген көзқарасын тудырады. Легализм адамдарды өзімшілдікке баулап әрдайым басқалардың ісінен кемшілік көріп өмірдің бір түкке тұрмайтын сәттерінде шаш жұлуға дейін баратын күйге жеткізеді. Алайда Аллах Тағала (араб тілінде: الله تعالى) бұл дүние кемелдікке жету керек деп ойламайды. Адамның Жаратушымен байланысын жеңілдету одан да маңызды. Құран бірнеше заңдық нұсқамаларды көрсетіп, басшылық ету жолында көп нәрсені ұсынады. Пайғамбар (с.ғ.с) сәйкес құндылықты бағдарлауды жеңілдеткендіктен, заң болған, бірақ заңдылық болған жоқ, ал ислам тек мәтінге бағдарланған сенім болуды көздемейді. Исламдық заң ғылымын құрайтын *discourse* қазірдің өзінде құндылық бағдарына шақыруды бастан өткеруде. Әдебиеттегі бағытқа дінді (сенім; *din*, араб тілінде: دين), өмірді (*nәpsinі*, араб тілінде: النفس), ақыл (*ақл*, араб тілінде: العقل) және байлық немесе мүлік (*маль*, араб тілінде: مال) отбасы жүйесін (*насл*, араб тілінде: ناسل) сақтау және қорғау ретінде анықталған *Мақасид Әш-Шәри'ә* (Шариғаттың жоғары мақсаттары, араб тілінде: المقاصد الشريعة) кіреді.⁸

Мұнда ұсынылған құндылыққа бағытталған болашақ әлдеқайда жеңіл. Кейбіреулер тек құндылықтарды бейнелейтін *мақасидын* (мақсаттар, араб тілінде: مقاصد) енгізеді. Дәстүрлі *мақасид* (мақсаттар, араб тілінде: مقاصد) өмір, отбасы, ақыл-ой меншік сияқты басқа құрауыштарды сенімге бағынышты етеді. Сонымен қатар, *ижтиһадтың* (араб тілінде: الاجتهاد) негізгі тәртіптері, оның ішінде *фиqh* (құқықтану, араб тілінде: الفقه), құндылыққа бағдарланған мәтінге бағытталған тәсілге негізделген. Осылайша, өзін-өзі сынға алған *discourse*, шығармашылық және сындарлы зияткерлік жасару, адамгершілік және діни айқындылық арқылы қарапайым және бір мағыналы, серпінді мәселелерді шешуге бағытталған және құндылыққа бағдарланған көзқарас Құранға негізделген, шабыт пен басшылыққа алынған. Пайғамбарлық (с.ғ.с.) мұра (араб тілінде:

(الإرث النبوي) бойынша, мұсылмандар өздері үшін, адамзат алдындағы және бәрінен бұрын қайырымды Жаратушы алдындағы борышын жақсы орындауға мүмкіндік алады.

Құндылық-бағдар

Қоғамның нақты сипаты – бұл оның құндылықтары мен қағидаларының көрінісі. Құқықтық жүйе мен орта сонымен қатар берілген қоғам қолдайтын құндылықтар мен қағидаларды бейнелейді. Заңдарды жоғарыға қою немесе оларды алып тастау үшін құндылықтар заңдылыққа әкеледі, бұл арбаны аттың алдына қоюмен бірдей. Хан мұсылмандарды орынды шақырады: «Исламды мәселелерді шешудің дайын жүйесі ретінде емес, жүріс-тұрысты басқаратын құндылықтардың қайнар бұлағы ретінде қараңдар».⁹ Олай болса, мұсылмандар өздерінің ойлау үдерісіне, мәдениетіне және құқықтық негіздеріне қолдау көрсетуі және біріктіруі тиіс маңызды құндылықтар қандай? Төменде көрнекі болып табылады және ешбір жағдайда таусылмайды:

1. Адамның негізгі қадір-қасиеті (әр адам жеке тұлға ретінде, нысан немесе тауар емес)

Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى) біздің әрқайсымызды адами дәрежеде қасиетті етті, ал мұсылмандар адамның қадір-қасиетінің негізгі құқығын қорғауда алдыңғы қатарда тұруы керек (Ән-Нисә сүресі, яғни «Әйелдер» сүресі, 4:1, араб тілінде: السورة النساء).

2. Сот төрелігі

Исламның әділеттілікке (әділдікке) баса назар аударатыны сөзсіз. Ол кез-келген басқа ұғымнамамен немесе дінмен салыстырғанда әлдеқайда жоғары бір сарынды, үйреншікті белгілейді, егер бұл оның жеке мүддесіне қайшы әрекет етуге мәжбүр болса да, оны жақтаушыларды әділдік үшін күресуге шақырады (Ән-Нисә сүресі, яғни «Әйелдер» сүресі, 4: 135, араб тілінде: السورة النساء).

3. Теңдік (және кемсітушілікке жол бермеу)

Мұсылман болсын, мұсылман емес болсын, еркек болсын, әйел болсын, ақ немесе қара болсын, исламның құндылыққа бағдарланған ережесі-

теңдік. Бұл әлемде адамдар әсіресе өмірге, ар-намысқа және меншікке қатысты құқықтар жағынан бәрі тең. Мұсылмандар қандай жақсылық пен ізгілікке ие болса, ақыреттегі өмірде Аллаһ Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) сауабын алады. Адам деңгейінде әрқайсысы бірін-бірі тең санауы керек.

4. Бостандық

Исламның ғимараты мәжбүрлеуге емес, еркін таңдауға негізделгені құндылық бағдарлау тәсілінің маңызды қырларының бірі болып табылады. Егер ислам қайтадан өзекті бола түссе, сенімді қабылдаушылар үшін еркін таңдау негізін мойындау керек. Пайғамбар (с.ғ.с) мен оның жаңа туып жатқан қауымы қатал және табанды қудалауға тап болған кезде, Аллаһ Пайғамбарға (с.ғ.с) еркіндікті қастерлеуге шақырды. Кез келген салауатты және атқарымды қоғамда қолданылатын әдеттегі өлшем-көрсеткілерге сәйкес, ешкімнің негізгі таңдау және бостандық құқығын алып тастауға құқығы жоқ. Таңдау мен мәжбүрлеуге қатысты ең үлкен және кең бағыт исламдағы мемлекеттің рөлін қамтуы мүмкін. Ислам заңдары мен оны дұрыс қолданбау тәжірибесін ескере отырып, көптеген мұсылмандар қазір ислам заңдарына немесе саяси биліктің діни билікпен араласуына қатысты үлкен ескертпелерге ие. Мұсылмандарға исламның құндылықтары мен қағидаларына сәйкес дамыған, жұмыс істейтін мемлекет пен басқарудың үлгісі ұсынылуы керек.

5. Жалпы адамгершілік құндылықтар (Мә'рұф, араб тілінде: مَعْرُوف)

Сіз шынымен де адамзаттың игілігі үшін өмірге келген ең жақсы қауымсыз («Ән-Нас» сүресі (араб тілінде: الناس – «Адамдар» сүресі) – Құран Кәрімнің (араб тілінде: القرآن الكريم) жүз он төртінші сүресі. Мекке сүресі. 6 аяттан тұрады) : сіз жақсылық жасауға бұйырасыз (мә'рұф, араб тілінде: مَعْرُوف) және жаман нәрсені (мункар, араб тілінде: مُنْكَر) істеуге тыйым саласыз, және сіз Аллаһ Тағалаға (араб тілінде: الله تعالى) сенесіз. Егер бұрын аяңды ізбасарлар [осы түрдегі сенімге] қол жеткізген болса, бұл олардың игілігі үшін болар еді; бірақ олардың арасында аз ғана сенушілер бар, ал олардың көпшілігі бұзықтар. (Әл-'Имрән сүресі, 3:110, араб тілінде: (араб тілінде: آل عمران – Имран жанұясы) – Құран Кәрімнің (араб тілінде: القرآن الكريم) үшінші сүресі. Мәдина сүресі. 200 аяттан тұрады).

Құранның жалпы адамгершілік құндылықтардан әмбебап мағынасында ақылақтық құндылықтарға деген үндеуі. Екі түрлі мағыналар кең мағынаға ие және осы екі ұғымды нақты түсіну мұсылманның өмірі үшін өте маңызды.

6. Адамгершілікке бағдарлану және ғаламдық тиесілі

Бір деңгейдегі барлық адамдар отбасына жатады. Басқа жағынан олар ұлтқа немесе елге тиесілі. Басқа деңгейде мұсылмандар мұсылман үмбетіне жатады. Тағы бір деңгейде барлығы адамзатқа тиесілі. Бұл тиесілік сезімдердің ешқайсысы міндетті түрде бір-бірімен қайшылықты қажет етпейді. Адам отбасы мен ұлтты көбіне өз еркімен таңдамайды; онда биологиялық және басқа байланыстар арқылы туыстық отбасының шеңберіне жататын адамдар туады. Қазіргі уақытта адамдардың ұлттық жаһандық ұтқырлығымен ұлтқа беріктілік тұрақсыздануда. Дегенмен, әлемнің тұрақты тұрғылықты жеріне адалдық сақтай отырып, жанжалсыз байланыс орнатуға болады. Мұсылмандар мұны мұғажырлыққа кеткен елдердің халқына түсіндіруі, кейбір себептерге қатысты ортақ тіл табуы, жаһандық тәнділік рухын тәрбиелеуде алдыңғы қатарда болуы керек.¹⁰

7. Өкілдік және қатысу Шұра (араб тілінде: الشورى)

Кеңес беру немесе Шұра (араб тілінде: الشورى) – исламдағы өмірлік маңызды институт және құндылыққа бағытталған жағдайда маңызды. Исламдағы қатынастардың әртүрлі деңгейлері мәжбүрлеу немесе таңуға емес, кеңеске негізделген. Осылайша, басқару және көшбасшылық тұжырымдамасы қатысушылық болып табылады – демек, шешім қабылдаған адамдар тиісті түрде кеңес алуға құқылы.

8. Заңның үстемдігі

Исламдағы заңдылықтың мәні төрт тармаққа сәйкес жинақталған:

- a) заң алдында нысанды, қол жетімді ережелерге негізделген ешкімнің болмауымен бәрінің заң алдындағы теңдігі;
- b) тәуелсіз сот билігі;
- c) заңның орындалуы азаматтық және бейтарап;
- d) жанжалдарды шешу құқықтық жүйе, саяси жүйе арқылы немесе екеуі де азаматтардың немесе мемлекеттің зорлық-зомбылықтарынсыз жүзеге асырылады.

9. Өзара жақсылық үшін жалпы негіз іздеу

Ерекшеліктерден гөрі айырмашылықтарды ерекше атап өту және асыра көрсету жалпы адамзаттық үрдіс. Мұсылмандар бұлардан тыс қалмайды. Ислам адамдарды таза шындыққа шақырады, және мүмкіндігінше ортақ негіздерді анықтауға және құруға тырысады.

10. Зорлық-зомбылықты әдеттегідей қабылдамау

Исламда бейбітшілік пен басқыншылыққа жол берілмейді. Ислам негізсіз агрессия түріндегі зорлық-зомбылықты жоққа шығарады, бірақ зорлық-зомбылықты дәлелді күш қолдану түріндегі сипаттамаларға енгізбейді. Алайда зорлық-зомбылыққа жол берілетін жалғыз түрі – өзін-өзі қорғау, оны бастамай, шектен шығушылық жасамай және заңның ережелері шеңберінде қатаң нұсқаулықтарға бағынады. Өйтпесе, мұсылмандарға зорлық-зомбылық жасауға, әсіресе қырағылық танытуға ешқашан жол берілмейді.

11. Бейтараптық

Аллаһ Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) үкімі ақыреттегі өмірде болатындықтан, ғибадат мәселелеріне қатысты барлық үкімдердің жалғыз Аллаға қалдырылуы маңызды, ал мұсылмандар бұл мәселеде өз адамдарына үкім шығармауы керек.

12. Пішіннен тыс затқа баса назар аудару

‘Сенім’ қарапайым сөйлеу қайраткеріне айналды, бұл біздің [ислам] тарихымыздың алғашқы күндерінде мұсылмандарды мәдени және әлеуметтік жетістіктердің өшпес істеріне шабыттандырған ынта-ықылас ұшқыны жоқ құр сөз. Ислам әлі күнге дейін сезіну ретінде тірі екені даусыз. Бұл оның қағидаларын «дұрыс» сезінетін көптеген миллиондаған адамдардың түйсікті-сезікті сүйіспеншілігінде тірі, бірақ олардың өте аз бөлігі ғана осы қағидаларды зияткерлік тұрғыдан түсінеді және оларды сарамандық өмірге айналдыруға қабілетті немесе шынымен дайын.¹¹

Бұл қазіргі кездегі мұсылмандардың негізгі мәселесі; түпнегіз, негізгі рух немесе құндылық тұрғысынан пішіндер мен рәсімдерден алшақтап кетті. Осылайша, Құранды жатқа оқуға және оның хабарын түсінуге басымдық беріледі.

13. Ұжымдық оқыту қисығының бөлігі ретінде өмірлік тәжірибені қабылдау

Дәстүрлі түсінік пен көзқарасқа қарама-қайшы ислам тек мәтінге бағдарланған сенім болуды көздемейді. Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى) осы дүниені түсінуге тырысып, адамдарға өмір тәжірибесінен пайда көргісі келетін сияқты. Ол адамға саяхаттауды, тарихты көруді және білуді бұйырады. Бастарын қасиетті кітаптарға көмудің орнына қабілеттілер шындықты байқауға, ойлануға және ой елегінен өткізуге шақырылды.

Бұл құндылықтар тізімі толық емес. Жоғарыда келтірілген құндылықтар мен қағидалар тікелей Құранға негізделген және олар кітапта дұрыс баяндалған. Бұлар Құран Кәрімге (араб тілінде: القرآن الكريم) жат емес ақпарат көздерінен шыққан ислам заңдарын шығаруға және орнатуға басшылық ететін маңызды өлшемкөрсеткілердің бірі болуы керек. Құраннан басқа, оның ішінде Хадистен басқа дереккөздер осы айқын қағидаларға қайшы келсе (Аллаһ Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) ақырғы хабарын жеткізуші ретінде Пайғамбардың (с.ғ.с) өмірі Құран Кәрімге (араб тілінде: القرآن الكريم) қайшы келмеген), бұл қағидаларға немесе құндылықтарға басымдық берілуі керек. Сонымен қатар, заңдар мен заңдар жинағына, талап етілсе, легализмнің, яғни заңдылықтың тәжірибесіне сәйкес атомистік тұрғыдан қарауға болмайды. Сондықтан, керісінше дәлелді дәлелдерсіз, адамның таңдау қабілеті арқылы жасалған кез келген заңдар мен заңдар жинағы Құран қағидаларын бұзбауы керек.

Үшінші тарау

Ислам құқығы, хадисті пайдалану және олардың мағынасына қиянат ету

Құран – Исламның қайнар бұлағы. Исламның екінші қайнар көзі – Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) өмір жолын, көзқарасы, іс-әрекеті, сөздері арқылы бізге көрсеткен өнегесін белгілейтін, иманның негізін құрайтын сүннет. Мұндағы пікірталас *хадис* тақырыбына қатысты кейбір маңызды мәселелерді қарастырады және заңдарды шығару, тұжырымдау және бекіту кезінде хадистерді теріс пайдаланудың кейбір мәселелерін талқылайды.

Қарапайымдылық пен айқындық үшін мұнда Хадис пен Сүннет арнайы сөздері бір-бірінің орнына мағынасы ұқсас сөзі ретінде қолданылады. Сүннет деп «дәстүрлі, үлгілі мінез-құлық, ал оның бастапқы мағынасында «мысал келтіру» дегенді білдіреді» деген мағынада түсіну керек.¹² Алайда, *хадис*/сүннетке қатысты кейбір жалпы түсініксіз ұстанымдар бар.

Осы ұстанымдардың арасында, егер бір хадисте Пайғамбардың (с.ғ.с) сөздері келтірілсе, бұл Пайғамбардың (с.ғ.с) дәл айтқанын білдіреді деген болжам бар. Алайда, оқырманға хадисте Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) сөздері өзгеріске ұшырап келтірілген деген ой тудырады. Әрбір хадис жинағында мұндай әртүрлілікке нұсқау жоқ. Риуаяттағы (араб тілінде: الرواية) әртүрліліктер Пайғамбар (с.ғ.с) қолданған сөздерді дәлелдеуге мүмкіндік бермейді. Екінші назар аударарлық жағдай – бұл *səhuh* (қазақ тіліндегі мағынасы: «шынайы», «дұрыс»), араб тілінде: الصحيح) есептерді кез келген *səhuh* хадис жинағында табуға болады.

Әл-Кутуб Әс-Сумма (араб тілінде: الكتب الستة) – Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) қайтыс болуынан шамамен 200 жыл өткен соң ислам дінтанушылары құрастырған алты негізгі сүнниттік хадис жинағы. Басқа атауы – «*Әс-Сухәһ Әс-Сумма*», яғни «сенімді алтылық» (араб тілінде: الستة الصحيح) деп аталып кеткен алты канондық жинақ бар. Алайда Хадистің жоғары білікті мамандары Әл-Бұхари жинағында да барлық есептер дау туғызбайтындығын растайды. Сонымен қатар, тіпті *səhuh* хадиске де әртүрлі түсініктер жатады, ал адамдардың түсіндірмелері қате. Үшіншіден, хадис риуаяттары (араб тілінде: الروايات الحديث) арасында қарама-қайшылық болмайды деген көрнекті түсінік бар. Алайда, мысалы *риба* («*риба*» – араб сөзі (араб тілінде: الربا), оны шамамен «өсімқорлық» немесе ислам заңы бойынша сауда немесе кәсіпкерлікте алынған әділетсіз, қанаушылық пайда деп аударуға болады. Рибә Құранның бірнеше түрлі аяттарында айтылып, айыпталған («*Әл-’Имран*» сүресі: 3:130, «*Ән-Ниса*» сүресі: 4:161, «*Әр-Рум*» сүресі: 30:39 және көбінесе «*Әл-Бақара*» сүресінде: 2:275-2:280) кездеседі. Ол сондай-ақ көптеген хадистерде (Исламның Пайғамбары Мұхаммедтің (с.ғ.с.) сөздерін, істерін немесе әдеттерін сипаттайтын хабарлар) айтылған) тақырыбына қатысты хадистерде қайшылықтар бар.

Төртіншіден, Хадис әдебиеті белгілі немесе түпкілікті білім немесе ақпарат береді деген сенім бар. Іс жүзінде тек *мутауатир би аль-лафз* хадис (көптеген риуаятшылардың үнемі қайталанатын, сөзбе-сөз баяндамасы, араб тілінде: *متواتر باللفظ الحديث*) ғана білімге сенімділік береді. *Мутауатир би аль-маана* (мағынасы бойынша немесе «үздіксіз мағына» бойынша, араб тілінде: *متواتر بالمعنى*) білімнің сенімділігін бермейді. *Мутауатир би аль-лафз* саны хадис ғалымдары растаған аз ғана (саусақпен санағандай). Осылайша, барлық хадис әдебиеттері шамамен *аһад* (*мутауатир* емес) риуаяттардан тұрады, олар ықтималдық білім береді бірақ ол білімнің толықтығына кепілдік бере алмайды. Заңдарды, заңдар жинақтарын және дәлелденбеген қағидаларды тұжырымдау үшін қосымша айналып өту қажет. Ислам ғалымдарының көпшілігі хадис *аһад*, араб тілінде: *حديث (احاد)* міндетті заңдар мен заңдар жинағы шығару үшін қолданыла алады деген пікірде.

Осылайша, ислам заңдарын тұжырымдау мен бекітуде хадистің қолданылуы мен теріс пайдаланылуын шешу маңызды. Заңды үрдістерінің дамуы бірнеше салдарға әкеледі. Әртүрлі *мәзһабтардың* (құқықтану мектептерінің) шашыраңқылығы, кейбір жағынан пайдалы болғанымен, негізінен мұсылман қоғамының ыдырауына алып келді. Бұл үрдістерінің екінші және маңызды салдары исламның атынан жарияланған жыныстық жағымсыздықты көрсететін көптеген заңдарға, сондай-ақ исламдық әділеттілік қағидасына сәйкес келмейтін басқа әділетсіз үрдістерге қатысты. Бұл соңғы мәселе біраз түсіндіруді қажет етеді. Пайғамбар (с.ғ.с) әйелдердің мешіт өміріне үнемі және кедергісіз қатысуын бұйырды. Алайда, көпшілігі мұсылман елдерінде және тіпті Батыс елдерінде де мешіттерде оқылатын жамағат намаздары кезінде әйелдер шектеу болғандықтан көп қатынаспайтыны байқалады. Егер қандай да бір себептермен еркектер әйелдердің мешітте болуын «төзуге» мәжбүр болса, ер адамдар оларға ыңғайсыз тудырады. Екі хадиске жүгінейік:

Абдуллаһ ибн Мас'уд: Пайғамбарымыз (с.ғ.с): «Әйел үшін жеке бөлмесінде намаз оқыған жалпы үйінде оқығаннан жақсырақ» деген.¹³

А'йша (р.а.) риуаят еткен: Егер Аллаһтың елшісі әйелдердің не істеп жатқанын білген болса, Бани Исраиль әйелдеріне тыйым салынғандай

мешітке баруына тыйым салған болар еді. Яхья ибн Саид (баяндаушы) ‘Амрдан (тағы бір баяндаушы): «Бани Исраильдің әйелдеріне тыйым салынды ма?» Деп сұрады. Ол: «Иә», - деп жауап берді¹⁴

Тіпті *səhuh* (бірақ *mutaуattur* емес) хадис ретінде (Абдуллах ибн Масуд баяндамасы), бұл факт Пайғамбардың (с.ғ.с) бұл мәселе бойынша сөйлеген сөзінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін қажетті білімнің анықтығын бере алмайды. Бұл дәстүрге қайшы келетін көптеген есептер келтірілген, онда әйелдер мешіттерге үнемі және көп қатысатын. Сондықтан да, қатысушы әйелдер Пайғамбардың (с.ғ.с) оларға берген нұсқауына мән бермеді (тіпті өзінің қатысуымен) немесе олар хадисті басқаша түсінді.

Екі риуаяттың екіншісіне келетін болсақ, бұл хадис *Səhuh Əл-Бұхəриде* кездессе де, Пайғамбардан (с.ғ.с) шыққан тұжырым емес. Шын мәнінде, бұл жай ғана сахабаның пікірі (ұлы әрі ерекше жақын сахаба, Пайғамбардың (с.ғ.с) әйелі болған болса да). Ислам ерекше тілінде бұл баяндау түрі *асар* (араб тілінде: *أثر*) деп аталады. Дегенмен, мұсылмандар арасында сахаба, хадис жеткізуші және оның әйелі ретінде өте құрметті және құрметке ие болғанымен, бұл әлі де Пайғамбардың (с.ғ.с.) аузынан шықпаған жалғыз пікірді құрайды. Сол кезеңдегі әйелдердің мешіттерде дөрекі әрекеттер жасағанын растайтын ешқандай мәлімдеме немесе есеп жоқ. Мұның бәрі мұсылман мәдениетіне қатты әсер етіп, әйелдердің қоғамға қатысуын қатаң шектеуге әкелді.

Осындай үрдістерінің басқа мысалында әйелдерге басшылық лауазымдарға тыйым салынады. Әбу Бәкрдан алынған жалғыз (*ahad*, араб тілінде: *احد*) сұхбат (бірінші *Халифá* Әбу Бәкрмен шатастырмаңыз) әйелдердің атқарушы басшылықты жүзеге асыруына тыйым салынған қасаң ұстанымға әкелді:

Әбу Бәкр риуаят еткен: Әл-Джәмәл шайқасы кезінде Аллаһ Тағала маған бір сөз берді (Пайғамбардан (с.ғ.с) естідім). Парсы халқы Хосраудың қызын өзінің патшайымы (билеуші) қылып тағайындағаны туралы хабарды естіген кезде Пайғамбарымыз (с.ғ.с): «Әйелді өз билеушісі ететін ұлт ешқашан жетістікке жетпейді», - деді.¹⁵

Алайда Әбу Бәкр жалған айғақтық жасағаны үшін жазаланғаны белгілі.¹⁶ Сонымен қатар, бұл хадис өзінің жинағына енгізгенімен, Әл-Бұхаридың өзі белгілеген үлгікалыптарға сәйкес келмейді. Құран Саба ханшайымы (Шеба) Балқұстың оқиғасын әйелдердің көшбасшылығына қатысты ешқандай негативсіз талқылайды. Алайда шығу тегі туралы күмәнді және даулы бұл жалғыз, яғни «*ahad*» (араб тілінде: احد) – тең, бірдей немесе қарсылас ешкімнің болмауы. Аһад бір, екіншісі мүмкін емес дегенді білдіреді. Имам Әл-Бұхари Әл-Аһадтың тендесі де, теңдігі де жоқ екенін айтады. Кәпірлер тағдыры бірінші азаншы болатын адам Билял Ибн Рабаһты ең ауыр азапқа ұшыратқанда, ол Аллаһ Тағаланың ауруын жеңілдететінін біліп, оған жалбарынады. Ол: «Аһад, Аһад!» деп айқайлады) хабар әйелдердің көшбасшылығына кеңінен тыйым салды.

Хадиске қиянат жасаудың ең жарқын мысалдарының бірі діннен шығу жазасына қатысты.¹⁷ Діннен шығу үшін шығарылған бір үкім (*pidda*) – бұл тек жазаланатын іс емес, өлім жазасына кесілетін әрекет [шын мәнінде көптеген адамдар сенімнен еркін шығады және айыппұлсыз]. Діннен шығу туралы осы ұстанымға қатысты бір нақты хабар: «Дінін өзгерткен адамды өлтір (*ман баддала динаху фақтулуху*),¹⁸ араб тілінде: (من بدل دينه فاقتلوه)». Бұл *ahad* жалғыз хадис. Белгілі бір Пайғамбарлық (с.ғ.с) тәжірибені діннен шығарушыларға және шын мәнінде, Пайғамбар (с.ғ.с) керісінше көрсеткендерге ғана қатысты осы нақты жазалау әрекетін көрсететін ешқандай хадис жоқ. Әрине, егер өлім жазасы дұрыс болса және өте ауыр мәселе болса, Құран оған жүгінген болар еді, бірақ олай емес. Құран сенім бостандығын толықтай растайды. Бақытымызға орай, бұл үрдіс өзгеріп отырса да, көптеген ғалымдар жалғыз хадистің пайдасына жоғары Құран қағидасын қалдырды. Біздің ғалымдардың Хадистің қазынасын зерттеп, електен өткізуге қосқан қажырлы еңбегіне қарамастан, Хадистерден тек ықтималдық білім ғана шығады. Демек, осы әдебиет жиынтығы, қазіргі бізде бар хадисті, ақпарат көзі, ақылақтық шабыт пен даналық ретінде көбіне адамдардың өміріне, ар-намысына және мүлкіне тікелей және елеулі әсер ететін заңдар немесе заңдар жинақтарын қабылау үшін пайдалану керек, ал Хадис әдебиеті келген кезде анағұрлым ұстамды көзқарас қажет. Бұл шектеу кемсітушілік пен әділетсіздікке әкелуі мүмкін заңдарда немесе заңдар жинағында аса маңызды.

Төртінші тарау

«*ижмә*’ немесе *ижмәһ*» ілімі: келісім бар ма?

Ижмә’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) немесе пәтуа – бұл исламдық заң ғылымдарының төрт қайнар көзі. Құран мен Сүннет исламның негізгі көзі болып табылса, ал *ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) (ұқсастық пайымдау, өлшеу, араб тілінде: قياس) екінші қайнар көзі болмақ. *Ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) (бәтуаластық, бірауыздылық, араб тілінде: الإجماع) ережелерден заңдар мен заңдар жинағына дейін исламдық *дiскурс* пен әлеуметтік-діни бірлікте шешуші орынға ие деп танылады. Пікірталас *ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) тақырыбын қарастырады, мұнда оған қатысты талаптардың көпшілігі негізсіз және дәлелденбейтін болып шығады, мұнда исламдық заң ғылымының қайнар көзі ретінде *ижмә*’ немесе *ижмәһ*ның дерлік барлық қырлары бойынша бірыңғай келісімнің болмауы себепті.

Ижмә’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) исламдық заң ғылымында қалыптасқанына қарамастан, қарапайым мұсылмандар *ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) исламдық құқық ғылымының беделі немесе қайнар көзі ретінде өте жұқа мұзда тұрғандығы туралы шындықты білмейді. *Ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) белгілі дәрежеде исламдық құқықтық *дiскурс*та біріктіргіш рөл ойнағанымен, ол кейбір тамыр жайған алауыздыққа ықпал етті. Бірақ одан да маңыздысы – *Ижмә*’*ні* немесе *ижмәһ*ты теріс пайдаланудың болуы, мұны қарсыластарын тыныштандыру үшін немесе қиянаттың орын алуына жол беру үшін жиі келтірілген құрал ретінде пайдаланады, бұл ешқандай *ижмә*’ немесе *ижмәһ*ға сәйкес келмейтін бағытта қолдану. Бұл мәселе өте маңызды, өйткені дәстүрлі пікір бойынша, егер дәлелденбеген қағидаға немесе заңды мәселелерге қатысты *ижмә*’ немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) болса, бұл мұсылмандар үшін міндетті болып табылады.

Төменде мұсылман ғалымдары мен заңгерлерінің арасында *ижмә*’ немесе *ижмәһ* (пәтуа, яғни бәтуаластық, бірауыздылық, араб тілінде: الإجماع) талап ету әдеттегі тәжірибе болған бірнеше мысалдар келтірілген: бір отырыста *талақ* (ажырасу, араб тілінде: الطلاق) туралы үш рет айтылуы

занды; *таруих* намазы (араб тілінде: تراويح – «үзіліс», «демалу», «дамыл жасау») – 20 *рака́аттан* («рака́ат» немесе «рәкәғат» немесе қысқаша «рәкәт» (араб тілінде: ركعة) – мұсылман намазын құрайтын сөздер мен әрекеттердің реті) тұруы; әйелдердің көшбасшылығына тыйым салынуы; *тәлфиқ* (әртүрлі *мәзһабтардың* пікірлерін араластыру, араб тілінде: التلفيق) немесе «*тахайюр*» (араб тілінде: تخير) жарамсыздығы және басқалары.

Біріншіден, *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) мәселесі, осы арнайы сөзді анықтаудан басталады. *Ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) анықтамасы бойынша пәтуа жоқ. Шындығында, *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) анықтамасы туралы мәселе имам Әш-Шәфиғиға (біздің заманымыздың 820-шы жылы) дейін көтерілген жоқ. X ғасырдың аяғында ғана әртүрлі ғалымдардың *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) анықтамасымен айналысуға тырысулары пайда бола бастады. *Ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) анықтау критерийлерімен келіспейтін көптеген ғалымдар болған. Сахабалардың өздері әртүрлі мәселелер бойынша жоғары деңгейдегі пәтуаға ие бола алмады, сондықтан оларды *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) («*ижмә'* әс-сәхәбә» немесе «*ижмәһ әс-сәхәбә*», яғни «сахабалардың келісімі», араб тілінде: الإجماع الصحابة) дәрежесіне жатқызды.

Екіншіден, оның беделі қай көзден алынғандығы туралы ортақ пікір жоқ. Кейбір ғалымдар Құранның исламдық заң ғылымдарының соңғы органдарының бірі мәртебесін қолдайтын тиісті бөлімдерін анықтауға тырысты. Сонымен бірге белгілі ғалымдар бұл талапқа қарсы болды. *Ижмә'ни* немесе ижмәһты қолдау үшін ең көп келтірілген хадис Пайғамбарымыздың (с.ғ.с): «Менің үмметім қателікпен келіспейді», – деген.¹⁹ Сонымен, сол хадистің түрлендірімдері туралы басқа жинақтарда да айтылған. *Ижмә'ни* немесе ижмәһты қолдайтын осы немесе басқа пікірлердің түбегейлі мәселесі – бұл қарастырылып отырған дәстүрлердің *мутауатир* (араб тілінде: المتواتر) емес екендігі, сондықтан нақты мәтін немесе олардың мағынасы тұрғысынан білімдерге сенімділік бермейді. Жоғарыда айтылғандай, бірнеше риуаяттарды қоспағанда, көпшілігі *мутауатир* («*мутауатир*» (араб тілінде: متواتر) «*тауатур*» (араб тілінде: تواتور) – «бірінің артынан бірі ілесу» етістігінен шыққан) емес (оның орнына басым көпшілігі *аһад* – жалғыз *риуаяттар*, араб тілінде: روايات)

және тіпті («*səhuh*», яғни «дұрыс», араб тілінде: صحيح) шынайы болса да, олардың нақты дәрежесі әртүрлі болуы ықтимал.

Ижмә немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) ілімі заңдардың, заңдар жинағының және дәлелденбеген қағидалардың әдіснамасын да, тұрығын да жүйелеп көрсететін *мәзһабтардың* (қазақ тіліндегі мағынасы: «құқықтану мектептері», жекеше түрде: *мәзһаб* («ілім», араб тілінде: مذهب), көпше түрде: *мәзһабтар* («ілімдер», араб тілінде: مذاهب) пайда болуында маңызды рөл атқарды. Ойлаудың әртүрлілігі және келіспеушіліктің орны белгілі бір жағынан серпінділікті көрсете алады. Алайда әр *мәзһабта* ғибадат пен рәсімдердің әртүрлі қырлары бойынша кең келісім немесе пәтуаға жақын болғаны жөн деп саналды. Бірақ бұл шайыр *таррауих* намазының сегіз немесе 20 рақатқа сәйкес келетіндігіне немесе «*әмин*» (қазақ тіліндегі мағынасы: «солай болсын», араб тілінде: امين) деп жамағатпен дұға етіп айту керек екендігіне қатысты мәселелер он бес қасыр ішінде *мәзһабта* шешілген дегенді білдірмейді.

Шын мәнінде, заңдар мен заңдар жинағының жүйеленуі *мәзһабаралық* деңгейдегі қаттылық пен төзімсіздікке ықпал етті. Мысалы, Ханафи мәзһабына сай Ханафилік еркек пен Шәфиилік әйел арасындағы неке заңды болғанымен, Шәфии мектебіне сәйкес ол заңсыз.²⁰ Ислам заңдары мен заңдар жинағы тек қазіргі заманмен ғана емес, сонымен қатар исламның осындай ұстануға тиісті қағидалары мен құндылықтарымен де сәйкес келмейді. *Ижмә* немесе *ижмәһ*ға қатысты тағы бір маңызды қыр – сыни көңіл бөлуді талап етеді, бұл *ижмә* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) (араб тілінде: الإجماع) үдерісінің дегдарлық бола алмайтындығы және өміріне кез келген шешім немесе саясат әсер ететін адамдармен *ижмә* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) (араб тілінде: الإجماع) құру кезінде кеңес алу керек. Әрине, бүкіл үмбеттің мұндай мақұлдау үдерісіне тікелей қатысуы сарамандық емес болар еді. Бірақ дәл осы жерде *Шұра* (араб тілінде: الشورى) қағидасы (араб тілінде: المبدأ الشورى) өзекті болады. Атқарымдылық пен серпінділікті қамтамасыз ету барысында шешім қабылдау үдерісін құру үшін *Шұра* (араб тілінде: الشورى) және *ижмә* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) мәселелерін (араб тілінде: أسئلة الإجماع) үйлестіріп, біріктіру керек. Осы ойға сәйкес заң келесі шарттарды қанағаттандырған кезде исламдық болады: (а) заңның тұжырымдамасы исламның негізгі қайнар көздерінен бастау алады, (б) мақа-

сидқа және ислам құндылықтарына нақты назар аудару арқылы шығарылады, (с) қоғамның заң қабылдауы *Шұра* (араб тілінде: الشورى) арқылы жүзеге асырылады.

Ижмә' немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) ислам тарихында маңызды рөл атқарды және заң ғылымының кейбір қырларына қатысты болды. Алайда осы тараудың мәні мынада: мұсылмандар мұндай тұжырымдаманың Аллаһ Тағалалы (араб тілінде: الله تعالى) қасиеттілігі туралы келісілген ұғым жоқтығына сүйене отырып оның Аллаһ Тағалалы (араб тілінде: الله تعالى) қасиеттілігін дәлелдеуге ат салыспау керек. Сонымен қатар, түсіндірілгендей, *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) немесе пәтуа бар бірнеше кең және негізгі мәселелерден басқа ештеңе жоқ. Осылайша, мұсылмандар *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) болуының дұрыстығын дәлелдейтін кез келген талапты қабылдамауы керек. Тиісінше, адал мұсылмандар қатаң дәлелденбеген қағидаға немесе өзін-өзі қызықтыратын заңдылықты соқыр түрде ұстанудың орнына өздерін исламды ұстануға және өз өмірлерін серпінді мәселелерді шешудің әдісі мен құндылық бағдарына сәйкес өмір сүруге бағыттайды.

Бесінші тарау

***Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) (ұқсастық пайымдау, араб тілінде: قياس) және ислам құқығындағы кейбір шешілмеген мәселелер**

Хадис ғалымдары хадис жинақтарын құруда және олардың түпнұсқалығын растау әдістерін жасауда баға жетпес қызмет көрсетті. Жеке хадистер өздігінен илаһи де емес, қатесі де жоқ. Аллаһ Тағала (араб тілінде: الله تعالى) заңынан тағы да алыстатылған – бұл ислам құқығының басқа екі қайнар көзі – *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس). *Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) – исламдық фикһтың төртінші қайнар көзі және исламдық заң ғылымының басқа тәсілдері мен пайдалы құралы. Мұндағы *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) талқылау көптеген тұжырымдамалық мәселелермен

және исламдық заңды насихаттауда осы құралды дұрыс қолданбаудың алаңдаушылық мысалдарымен айналысады.

Көбіне біздің заңгерлер жаңа жағдайлармен кездескенде жаңа шешімдер іздейді. Біз мұсылмандар ретінде олардың осыған байланысты асыл үлестерінен пайда көреміз. Құран да, Сүннет те, Хадисте де оны ұстанушылар кезіккен барлық жағдайлар қамтылмаған. Бұл жерде «қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)» ұқсастық пайымдауы пайда болады, мұнда «сөздің түбірлік мағынасы «өлшеу», «келісім» және «теңдік» болып табылады.²¹ Ал мындағы қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) мағынасы «жаңа жағдайлар мен алғашқы тәжірибелер, әсіресе Пайғамбардың (с.ғ.с) тәжірибелері арасындағы ұқсастықты іздеу дегеніміз».²² Алайда, қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) аралас бата болды.

Ижмә' немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) мақұлмен көрген қате әдіснамалар мен санаттарға ұқсас, сахабалардың қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)қа қатысты пәтуасында жасалған талап та ақталмайды. Көптеген сахабалар бұрын білген жағдайларына ұқсас, әлі белгісіз жағдайларға білгендерін өз тәжірибелерінен алып пайдаланды және осылайша тәжірибеден қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) құралды. Алайда, Пайғамбардың (с.ғ.с) сахабалары (араб тілінде: أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم) мұны білді, сондықтан олар ақылға қонымды шешімге келді. Құранда ғұламалар қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)тың негізі етіп алатын аят жоқ. Сол сияқты ғалымдар Хадис жинақтары арқылы сүннетті қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) үшін қосымша мәтіндік негізде қолданады, бірақ нақты келісім жоқ.

Ижмә' немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع)мен қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) арасындағы байланыс жақын. Алайда, ұқсастық дедукция (қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)) нәтижесін кеңінен қабылдау үшін, оны *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) арқылы растауға тура келеді. Мұнда ойлаудың ауытқуы жатыр. Сүнниттердің төрт негізгі мәзһабын ұстанатындар, негізінен, ислам ілімінің төрт қайнар көзінің бірін қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) деп қабылдағанымен,

қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) нені құрайтындығы, оның қолданылу аясы, әдісі туралы көптеген келіспеушіліктер бар. *Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*)қа қатысты шағын келісім бар. Әр мектеп өзінің ерекше екпініне немесе нюансына ие бола отырып, өзінің анықтамасын қалайды. Мысалы, Әш-Шәфиі үшін *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) *ижтиһадтың* мағынасы ұқсас сөзі болып табылады, ал басқа ғалымдар үшін олай емес. Төрт мектеп арасындағы барлық жағдайда ортақ белгі илланы анықтайды (заңның тиімді себебі). *Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*)тың исламдық заң ғылымдарының әдіснама болып табылатындығы илланы құрайтын нәрсе туралы пәтуа жоқ сияқты, оның қалай алынатындығы және тіпті оның қалай дәлелденетіндігі туралы да ортақ мәселелер бар.²³

Қияс (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*)қа қатысты тағы бір мәселе – исламдық заң ғылымындағы қайнар көздің әдіснамасы мен беделіне байланысты – бұл *асл* (бастапқы жағдай, араб тілінде: *اصل*) мен *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) негізделген ережелердің негізділігі арасындағы байланысқа қатысты келісімнің болмауы. *Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) алыпсатарлық дәлелдеме жасайды, өйткені ол адамның жаңылыс ойлауына негізделген. Осылайша, жаңылыспайтын илаһи қайнар көздер мен уақытша қате көздер біртұтас құралдың бір бөлігі болған кезде, егер адамның қателікке қатысты саналы кішіпейілділігі тиісті деңгейде ескерілмесе және айқын мойындалмаса, шектен шығу мүмкін.

Мысалы, *Кафа’* немесе *Куфу’* (ерлі-зайыптылардың теңдігі, араб тілінде: *كفء أو كوفو*) сияқты *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) шешілмеген мәселелерін қолданудың басқа жолдары бар. Ерлі-зайыптылардың бір-бірімен көп ортақ болуы немесе мүмкіндігінше салыстырмалы түрде шығу тегі болуы – қарапайым ақыл-ойдың қарапайым мәселесі. Алайда, барлық мәселені заңды талапқа айналдыру және оны нақты бұзушылықтарды отбасы мүшелері мен *қадиді* (төреші, араб тілінде: *قاضي*) тарапынан заңды араласу мәселесі ретінде қарастыру заңдылық үрдісінің көрінісі болып табылады. Мәргінәниның (Бұрхан Әд-Дин Әбу’л-Хасан ‘Әли Бин Әби Бәкір Бин ‘Әбд Әл-Джәлил Әл-Фәргәни Әл-Мәргінәни – Ханафи мектебінің (мәзһабының) ғұлама-

сы. Ферғана маңындағы Мәргінәнда (қазіргі Өзбекстанда) дүниеге келген. Ол 1197-ші жылы (593-ші хижра жылы) қайтыс болды. Ол ханафи құқықтануының (*фиқһтың*, араб тілінде: *الفقه*) ең ықпалды жинақтарының бірі болып саналатын «*Әл-Хидая*» кітабының авторы ретінде танымал) *Әл-Хидая* еңбегіндегі²⁴ «...Ханафи мәтіндеріне сілтеме жасасак, неке кию және оның жарамдылығын анықтау бөлімінде: егер әйел өзін өзінен төмен тұрған ер адаммен қосылатын болса, әйелдің абыройын сақтап қалу үшін оның қамқоршылары оларды ажырастыруға құқылы».²⁵

Бұл үзіндінің мәселесі – Құранда да, Сүннетте де мұндай нәрсе көрсетілмегенмен, некенің «талабы» болып табылатын бағыт. Сонымен қатар, егер неке осы талаптарға сәйкес келмесе болашақ некелік серіктестердің қамқоршылары сот жүйесі арқылы некені бұзуға заңды түрде араласуы мүмкін деген пікір. Мәтіндік дәлелдемелер келтірілген: А'йша Пайғамбардың (с.ғ.с.): «Ұрықтандыру үшін ең жақсы әйелдерді таңдап алындар, [араб тілінде: *акфа* ')] өздеріне теңдерге үйленіп, оларға үйлену туралы ұсыныс жасаңдар» дегенінді хабарлады.²⁶

Баяндамада *мутауатир би аль-лафз* (дәл сөздер, араб тілінде: *متواتر باللفظ*) де, *би аль-маана* (дәл мағынасы, араб тілінде: *بالمعنى*) да жоқ. Егер баяндауға *сәһһ* санаты берілсе – әйтпесе шынайы хадис деп аталса, онда бұл жағдайда білімнің анықтығы берілмейді. Алайда, үлкен мәселе – бұл хадистің тіпті *сәһһ* емес екендігі. Сонымен қатар, бұл хадистен бөлек, хадис әдебиеті арқылы өту бұл тақырыпқа қатысты басқа *риуаяттардың* (араб тілінде: *الروايات*) жоқтығын көрсетеді. Осы баяндамадан шығарылған заңның ойлап табылуын тек алыпсатарлық түсіндіре алады, оның бұзылуы заңды араласуға ұшырауы мүмкін. Тиісті ғалымдардың жасаған әрекеті – теңдік мәселесін *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*) (араб тілінде: *قياس*) аймағына кіретін деңгейге дейін созу болды, дегенмен бұл дәлелді Құран да, Сүннет те қолдамайды.

«Теңдік» ой-ұғымы исламның таза қағидаттары мен әділеттілік пен *эгалитаризм* («*эгалитаризм*» (француз тілінде: *égalité* «теңдік» деген сөзден шыққан *égalitéisme* сөзі) – осы қоғамның барлық мүшелері үшін тең әлеуметтік және азаматтық құқықтары бар қандай да бір қоғамды құру ұғымына негізделген және мұрағият ретінде құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігі туралы түсінік. Дегдарлыққа қарама-қарсы қойылады)

құндылықтарына қайшы келіп, оған бағытталды. «Әл-Хидая» мәтінінің келесі бөлімдеріне жауап бере отырып, егер әйел ересек болса және айқын айырмашылыққа қарамастан неке тұруды қаласа, бұл оның құзыреті болуы керек. Кәсіби теңдік қажеттілігі қатаң талап емес. Ғақлияда шаштараздарды, тоқымашыларды, тері илеушілерді және т.б. қадір-қасиетін төмендететін мамандықтарға қатысы бар ретінде анықтауы ерекше қарсылық тудырады. Шын мәнінде, еш жерде Пайғамбардың (с.ғ.с) қандай-да бір белгілі бір кәсіпті масқаралайтын мәлімдемелер жасағанына ешқандай дәлел жоқ; ол адал еңбекті мойындады және құрметтеді. Шын мәнінде, өзінің соңғы уағызында Пайғамбар (с.ғ.с) барлық кемсітушілік пен әділетсіз түсініктерді жойды:

Адамзаттың бәрі Адам ата мен Хауа анадан тараған. Арабтың араб еместен немесе араб емес арабтан, ақтың қара адамнан немесе қара адамның ақ адамнан артықшылығы жоқ, тек *тақуалық* (араб тілінде: *التقوى*) және жақсы әрекет болмаса ғана.

Таңқаларлықтай, бұл тақырыпқа қатысты *Әл-Хидая* (араб тілінде: *الهداية*) еңбегінде алдынала ескертуі бар: «*Кафа*, сөзбе-сөз мағынасында, теңдікті білдіреді» («*кафа*») немесе «*кафәәһ*» (араб тілінде: *الكفاءة*; *ал-кафәһ*) – араб тілінде сөзбе-сөз теңдік немесе теңдік дегенді білдіретін исламдағы некеге қатысты ислам заңында қолданылатын арнайы сөз. Осылайша, ол ұстануға тиісті болашақ күйеу мен оның болашақ әйелі арасындағы үйлесімділік немесе баламалылық ретінде анықталады. Бұл үйлесімділік көптеген мәнбілерге, соның ішінде дінге, әлеуметтік жағдайға, адамгершілікке байланысты).²⁷ Әйелдер мен олардың отбасыларының құқығы мен мәртебесін қорғау үшін тұжырымдалған нәрсе, олардың төмендігін қамтамасыз етті. Ғалымдар теңдік мәселесін болжамды төмен мәртебеге қатысты мәселеге қалайша *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*)ты (араб тілінде: *قياس*) негізсіз безендіру арқылы өзгертуі мүмкін.

Бұл тарауда *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: *القياس*)ты (араб тілінде: *قياس*) қолдану түбіне балта шабылған бірнеше маңызды мәселелердің егжей-тегжейлі жарық көрген.

Алтыншы тарау

Исламдық *фиқһ* және немқұрайлы тәжірибелік қор

Біз мұсылман қоғамдары мен қауымдастықтарында әділетсіздік пен ойдың құлдырауының көп болу себептері туралы көптеген өзекті сұрақтар қоюмыз керек. Құлдырау біртіндеп ене бастады және қазір мұсылман қоғамдары іс жүзінде атқарымды емес, ішкі және сыртқы мәнбілерге байланысты өз мәселелерінің көпшілігін өздігінен шеше алмайды, дамыған елдермен бәсекеге ешқашан түсе алмайды. Мысалы, мәселелерді шешу және әділеттілік пен тепе-теңдіктің исламдық қағидаттарын сақтау тұрғысынан қолданыстағы ислам заңдары мен жердегі шындық арасындағы алшақтық не үшін қажет? Неліктен көптеген мұсылман әйелдер классикалық заңдардағы кейбір негізгі ережелерге қарсы шығып, орнына зайырлы заңдарға бет бұруда? Неліктен мұсылман қоғамдары кең таралған кедейлік, ескірген білім, сондай-ақ технологиялық артта қалушылық мәселелерімен ауыртпалық тудырады?

Осы мәселелерді түсінуге тырысу кезінде ислам заңында немесе *фиқһта* (құқықтануда, араб тілінде: *الفقه*) жүйелі тәжірибелік негіз жоқ екендігін мойындау қажет екенін түсіну маңызды (мұндағы тәжірибелік арнайы сөзді эмпиризмнің («*эмпиризм*», «эмпирицизм») (ежелгі грек тілінен аударғанда *ἐμπειρία* – «тәжірибе», «білім» [тәжірибе арқылы алынған]) – бұл сезім арқылы таным әдісі, онда білім не осы сезімнің сипаттамасы ретінде ұсынылуы, не оған қысқартылғаны мүмкін. Таным теориясындағы бағыт) тар мағынасымен – тәжірибемен шатастыруға болмайды), тек бақылау мен тәжірибеге сүйену. Мұндағы пікірталас ислам құқығы мен заң ғылымының негізгі қыры туралы, яғни ислам құқығы мен заң ғылымында бүгінгі мағынада «тәжірибелік» барабар тәжірибелік негіздердің болмауы мәнбісі туралы сөз болады.

Мәтінге бағдарлану ислам дінінің және оның заңдарының серпінділігінің жоғалуына орасан зор жауапкершілік жүктеп қана қоймай, сонымен қатар исламды зерттеген мұсылман еместердің сенімді дұрыс түсінбеуіне және оны дұрыс түсінбеуге бейім болуына алып келді. Дәстүрлі ислам негізгі, екінші және үшінші деңгейлі мәтіндердің қабаттарында қамтылған, редукциялық («редукционизм») (латын тіліндегі *reductio*

– «қайтару», «кері қарай әкелу» деген сөзінен шыққан) – күрделі құбылыстарды қарапайым құбылыстарға тән заңдылықтар арқылы толық түсіндіруге болатын әдістемелік қағида(мысалы, әлеуметтік құбылыстар биологиялық немесе экономикалық заңдармен түсіндіріледі) заңды, өмірдің шындықтарынан жиі ажыратылады. Заңды жасамас бұрын немесе қабылдағанға дейін мәселені толығымен бағалау үшін жүргізілген зерттеу немесе тәжірибелік жұмыс бұл жағдайда іс жүзінде жоқ сияқты, белгілі бір құқықтық тұжырымдар мен актілердің салдарын анықтауға бағытталған зерттеулердің немесе тәжірибелік жұмыстардың болмауы да бар.

Бұған дәстүрлі мұрагерліктің әлеуметтік салдары мысал бола алады. Шариғат, тірі қалған отбасы мүшелері мен туыстарының тек мәтіндік дереккөздерге сілтеме жасай отырып, үлестерін тағайындағанын айтады. Алайда бұл заңдардың, әсіресе, қоғамның осал топтарының бірін құрайтын әйелдерге әсерін зерттейтін қазіргі заманғы зерттеулер жоқ. Ер адамдар отбасылық қатынастар мен міндеттерден оңай кете алады; сонымен қатар әйелдердің мүмкін емес екендігі белгілі. Әйел әрқашан біреудің – әкесінің, күйеуінің, ағасының, ұлының немесе үкімет пен қоғамның қолдауына ие болады деп есептеледі және дәлелденеді. Бірақ мұрагерлік заңдарының қатандығынан туындайтын мәселенің мәні мен дәрежесін зерттеуге арналған тиісті тәжірибелік әлеуметтік зерттеулер болмаса, көптеген әйелдердің, әсіресе кедейлердің әйелдерінің қайғы-қасіреті мен осалдығын бағалауға жол жоқ.

Құран мен Сүннеттің қағидаларын елемей, тек заңдарды құруға және қабылдауға бағытталған піл сүйегінен жасалған мұнара тәсілі көпшілікке қайғы-қасірет әкелуі мүмкін. Мұны білетіндерге нақты өмірде не болатынын, нақты өмірде болатын адамдарды зерттеп, шындық пен заңдардың жоғары мақсаттары арасында неліктен елеулі алшақтық бар екенін анықтау қажет. Сонда ғана олар олқылықты шеше алады.

Тағы бір мысалға ислам экономикасы мен қаржысының пікірталасы жатады. Діни және зайырлы білім арасындағы екіге жарылушылыққа байланысты аз ғана мұсылман заңгерлері мен ғалымдары заманауи экономика мен қаржы саласымен жеткілікті таныс. Бұл кемшілік, оларды тақырыпқа қатысты пәтуа (заңдық пікірлер, араб тілінде: *فتویٰ*) шыға-

рудан тыймайды. Исламдық банк ісі мен қаржыландыруды жақтаушылардың тәжірибелік зерттеулері болғанымен, мүдделі ғалымдардың көзқарасына қатысты екі үлкен мәселе бар. Біріншіден, олар көбіне төрт дереккөз – Құран, Хадис, *ижма'* немесе *ижмаһ* (араб тілінде: الإجماع) және *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) – тек болжамды білімге алып келетін алыпсатарлықпен сілтеме жасайтынын және сондықтан кез келген пәтуа Аллаһ Тағаланың (араб тілінде: الله تعالى) өсиетіне ұқсамайтынын ашық айтпайды; керісінше, бұлар Құран мен сүннетке негізделген, адами құрылыстардан артық емес. Екіншіден, сол сарапшылар олардың талаптарына қарсы болатын тәжірибелік зерттеулердің бар екендігін мойындамайды. Олар тәжірибелік жұмыстың маңыздылығы мен рөлімен таныс болмағандықтан, діни құқықтанушылар мен ғалымдар көбінесе нақты тәжірибелік дәлелдерсіз расталмаған пікірлер айтуға бейім.

Тәжірибелік тұрғыдан назар аударарлық жайт, егер пайда да, пайыздық кірістер де байларға көбірек түсетін болса, онда тек қызығушылыққа назар аудару орынсыз болады. Ислам мемлекетіндегі мемлекеттік қаржыландыру туралы кең таралған кейбір ой-ұғымдар өте қарапайым. Мысалы, сенушілерден үкімет қалаған уақытта өз қоржынын ашады деп күту шындыққа жанаспайды. Зекетті үкіметтің қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде насихаттау, әсіресе мұсылмандардың кез келген саясаты исламнан басқа болған кездерде және зекет жеке төленуі мүмкін бе, жоқ па, әсіресе үкімет арқылы орнату керек деген мәселеде айтарлықтай келіспеушіліктер туындайтын қазіргі уақытта ақылға қонымды немесе сарамандық болып табылмайды. Банктерден үкіметке пайызсыз несие беруді талап ету, қолданыстағы исламдық қаржы институттарының қарсылығына және мысқылына ұшырап, олардың қосымқорларын көбейтуге әкелуі мүмкін, өйткені адамдар егер саясат шынымен де сәтті болып жүзеге асса қолма-қол ақшаларын алып тастауға тырысады. Соңғы шара ретінде қажет болған жағдайда құнды ақшалар мен банкноттарды басып шығару және сол күйінде қалу – бұл экономикалық қирауға әншейін шақыру. Шынында да, көптеген заңгерлер өздерінің исламдық *фиқһ* (араб тілінде: الفقه الاسلامي) саласы туралы емес, сонымен қатар олар әлі тәжірибе көрсете қоймаған басқа салалар туралы (мысалы, экономика) дәлелсіз түрде жазуға бейім.

Мәтінге бағдарланған тәсілді өмірге бағытталған тәсілмен теңдестіру әлеуметтік шындықты, үдерістер мен өзгерістерді мағыналы түрде зерттеуді, түсінуді және анықтауды қажет етеді. Мұсылмандар тәжірибелік әдістерді қабылдауы керек және сонымен бірге эмпиризмнің («эмпиризм»), эмпирицизм (ежелгі грек тіліндегі *ἐμπειρία* – «тәжірибе», «білім» [тәжірибе арқылы алынған] сөзінен) – бұл сезім арқылы таным әдісі, онда білім не осы сезімнің сипаттамасы ретінде ұсынылуы мүмкін, не оған қысқартылған. Таным теориясындағы бағыт) «барлық білімнің бастауы – сезім тәжірибесі» деген тұзағына түсіп қалудан аулақ болу керек. Шынында да, көптеген мұсылмандар үшін тәжірибелік тәсілдің өзектілігін бағалаудағы кедергі – бұл батыстың *эмпиризм* ұғымы (тек тәжірибеге немесе бақылауға сүйену). Кез келген мәселені шешудің алғашқы қадамы оның табиғаты мен көлемін жете түсіну. Бұл жалқыдан жалпыға қарай зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мұсылмандар тек Пайғамбардың (с.ғ.с) сүннетін (араб тілінде: *السنة النبوية*) ғана емес, сонымен қатар *Аллаһ Тағаланың сүннеттерін* (араб тілінде: *السنة النبوية*) де жақсы түсінуі керек: Аллаһ Тағала (араб тілінде: *الله تعالى*) барлық табиғи және әлеуметтік үдерістерді басшылыққа алатын Құранға сәйкес, өзгермейтін белгілі заңдар (*Аллаһ Тағаланың сүннеті*, араб тілінде: *السنة الله تعالى*) енгізді.²⁸ Осы уақытқа дейін біз ислам құқығының үш шарттарын анықтадық: (a) заңды тұжырымдау исламның негізін қалаушы қайнар көздерге негізделуі керек; (b) ол Ислам құндылықтары мен *мақасидке* (араб тілінде: *الشورى*) аса назар аудара отырып жасалуы керек (c) қоғамның заңды қабылдауы не қабылдамауы *Шұра* (араб тілінде: *الشورى*) арқылы енгізілуі керек. Осы тарауды ескере отырып, бұл шарттарды анағұрлым тереңдетуіміз қажет.

Төмендегі үш шарттың барлығы орындалса, заң исламдық болып саналады: (a) егер заңның тұжырымдалуы өмірге бағытталған, тәжірибелік зерделеу арқылы исламның негізгі көздеріне негізделген болса, (b) егер ол Исламның *мақасидтері* мен құндылықтарына (араб тілінде: *المقاصد والقيم*) нақты назар аударылса және (c) егер қоғамның заң қабылдауы мен күшіне енуі *Шұра* (араб тілінде: *الشورى*) үдерісі арқылы жүзеге асырылса.

Жетінші тарау

Қорытынды: Біздің түрлендіруге қарай беталыс

Бүгінде біз мұсылман әлемінде бірқатар қиындықтарға тап болып отырмыз. Кейбір елдердің халқы мұнаймен байланысты халықаралық ірі мемлекеттердің бөлігі ретінде жан түршігерлік жанжалға тап болды. Мұсылман әлемінің басқа бөліктерінде жауласпайтын күштердің басып алуы немесе тиімді бақылауы сақталады. Сауатсыздық пен кедейлік әсіресе мұсылмандар көп тұратын елдерде өршіп тұр. Басқа бөліктерде сектанттық зорлық-зомбылық жалғасуда; жалпы, әйелдерге денелік зорлық-зомбылық жасау жиі кездеседі; тек мұсылмандар арасында болмаса да, әйелдерді «намысты өлтіру» әлі де орын алып келеді; исламның қақ ортасындада әйелдер әлі күнге дейін исламның атынан көлік жүргізе алмайды. Көбінесе «ілгерішіл» мұсылмандар көпшілік болған елдерінде мұсылман жұбайға ұялы телефон арқылы үш рет SMS (қайтымсыз ажырасу) талақ хабарламасы жіберілуі мүлдем мүмкін. Батыста мұсылман әйелдерді қабылдамайтын мешіттер көп.

Бұл мәселелердің көпшілігі басым әлеуметтік-мәдени-саяси ортаға қатысты мәселелер болып табылады. Алайда, мұсылмандық ақыл-ой мен қазіргі мәдениет дәстүрлі діни түсінік пен берілгендіктің салдарынан жалпы мәтіндік дереккөздерге қайта оралмағандықтан және хадистерді әдеттегіден тыс түрде, әсіресе қолдау және дәлелдеу үшін күмәнді хадистерді қолданғаннан туындаған қазіргі атқарымдысыз және тоқырау жағдайында қалып отыр.

Біріншіден, Шарифат (араб тілінде: *الشريعة*), әдеттегідей, адастырушы арнайы сөз, себебі оған Аллах Тағалалық (араб тілінде: *الله تعالى*), қасиеттілік және өзгермейтін қасиеттер сияқты көптеген жат атрибуттар берілген. Редукциялық әдіспен Шарифат исламдық құқықпен теңестірілген кезде қоғам легализмнен зардап шегеді. Исламның рухынан, мақсаттарынан (*мақасид*, араб тілінде: *المقاصد*) немесе дәстүрлі қағидалардан алшақтау тек әлеуметтік серпінділікті жоғалтуды ғана емес, сонымен бірге көпшіліктің өмірін ауыр әріпшілдік және ұшы қиырсыз түсіндірумен ауырлатады. Екіншіден, Құран – адамзат тарихындағы барлық илаһи мәтіндердің шыңы. Ол исламда орталық және теңдесі жоқ ұстанымды

алады. Пайғамбардың (с.ғ.с.) өзі оған қарсы келе алмады. Осылайша, Құранды жоққа шығаратын ешнәрсені – ілімді, заңды немесе заңдар жинағын қолдай отырып, қолдануға болмайды – бұл барлық мұсылмандар мойындайтын, бірақ іс жүзінде үнемі елемейтін шешуші мәселе.

Үшіншіден, Пайғамбарлық мұра немесе сүннет (араб тілінде: التراث النبوي أو السنة النبوية) мұсылмандар мен исламдық өмір салты үшін де маңызды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Құранда үлгі ретінде көрсетілген. Алайда, үшінші тарауда көрсетілгендей, хадистің дәстүрлі көзқарасы бұл тұрғыда Аллаһ Тағалалықтың (араб тілінде: الله تعالى) қандай-да бір өлшемі талап етілгенде, оны Құранмен бір қатарға қою тұрғысынан да асыра сілтейді. Төртіншіден, *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) туралы кең таралған көзқарастар дәлелденбеген және асыра айтылған. Арнайы сөздің өзін анықтауға қатысты *ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) ғана емес, сонымен қатар *ижмә'* немесе *ижмәһ*ның қандай да бір пәтуа туындайтын қырлары жоқ. *Ижмә'* немесе *ижмәһ* (араб тілінде: الإجماع) шығарылған көптеген заңды үкімдер Пайғамбар (с.ғ.с.) мен оның сахабалары (араб тілінде: أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم) дәуіріне дейін қайталанбайтын ерекше әлеуметтік-тарихи мәнмәтінді бейнелейді, дегенмен құқықтың қандай-да бір қырлары немесе бөлшектері жалпыға бірдей уақыт бойы сәйкес келмеуі мүмкін.

Бесіншіден, *қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس) тағы бір исламдық заң ғылымының теріс пайдаланылған құралына айналды. Ұқсастық шегеру арқылы шығарылған кез келген заң Аллаһ Тағалалық (араб тілінде: الله تعالى) деп талап етілмеуі керек, сол арқылы мұсылмандардан оны қасиетті деп санауды талап етеді. Алтыншыдан, алынған исламдық заңдар тұрғы тәжірибелік негізге ие емес және мәселені түсінуге және талдауға қажетті, заң шығарылғанға дейін де, қабылданғаннан кейін де маңызды болып табылатын зерттеулердің маңызды рөлі қазіргі кезде жоқ.

Тағы да, заң келесі үш шарттың барлығы орындалған кезде ғана ислам деп танылуы керек: (а) заңды тұжырымдау исламға негізделетін қайнар көздерге сүйенуі, мұқият тексерумен өмірлік бағдарланған, тәжірибелік тәсілге сәйкес болуы керек; (б) исламның *мақасидтері* мен құндылықтарына (араб тілінде: المقاصد والقيم الإسلام) нақты назар аудару арқылы шыға-

рылады; (с) және қоғамның заң қабылдауы және қабылдауы *Шұра* (араб тілінде: الشورى) үдерісі (араб тілінде: العملية الشورى) арқылы өтеді.

Сындарлы түрленімді іздеу – бұл серпінді және қызықты мәселе. Осы өмірде де, ақыреттегі өмірде де жетістікке жету үшін ислам барлығын үнемі оң өзгерістерді іздеуге шақырады – бұл басқалардың өміріне жағымды әсер ете отырып, барлық деңгейдегі адамдарды жақсартуға көмектеседі. Әрине, өзгеріс үйден басталады; бірінші кезекте өзімізден. Мұндай өзгерісті бағалайтын және белсенді түрде іздейтіндер – (қазіргі кездегідей) кертартпа емес, – өздерін өзгертіп қана қоймай, басқаларды да өзгертеді.

Автор

МҰХАММАД ОМАР ФАРУК – Бахрейн банкінің қаржыландыру институтының исламдық қаржыландыру орталығының жетекшісі. Оның мүдделеріне ислам экономикасы / банк ісі / қаржыландыру, ислам құқығы, құқықтану және исламдық саяси экономика кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М. Асад, Бұл біздің заңымыз және басқа жазбалар (Гибралтар: Дар Әл-Андалус, 1987-жыл), 28-ші бет.
2. Исламның көпшіліктік ережелері мен мұраларына сәйкес, Пайғамбардың (с.ғ.с.) басшылығымен тұжырымдалған Мәдина Жарғысымен мысалға келтірілгендей, мемлекет «мұсылман елі» ретінде анықталудың орнына «көпшілік мұсылман елі» деген арнайы сөзге артықшылық беріледі.
3. Осы исламға жат және адамгершілікке жатпайтын тәжірибе туралы тиісті ақпарат пен талдау үшін М.О.Фаруктың «Зорлау және Худуд жарлығы (араб тілінде: القانون الحدود): әділеттілікті ислам атынан бұрмалау» кітабын қараңыз, (2006-жыл), <http://www.islamicity.com/articles/Articles..asp?ref=IC612-3179>. [2007 жылдың 21-ші маусымында қол жеткізілген]; А.Курайши, «Оның абыройы: Пәкістанның әйелдер тұрғысынан зорлау заңдарына исламдық сынау», Мичиган журналы (18) (1997-жыл), 287-ші және 320-шы беттер; А. Джахангир және Х. Джилани, Худуд жарлығы (араб тілінде: القانون الحدود) (Лахор, Пәкістан: Ротус кітаптары, 1990-жыл).
4. Мериам-Вебстер сөздігі, <http://www.m-w.com/dictionary/divine>. [Қолданылған: 2006-шы жылдың 29-шы қарашасы].
5. Тәңірлік сияқты арнайы сөздер жинағын қолданған кезде өте мұқият болуымыз керек және бұл іс жүзінде нені білдіретіні туралы түсінікті болуымыз керек. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) дәстүрлеріне Құранның сөзсіз шынайылығы берілмейді. Құран бірегей және жалғыз, басқалармен тең емес.
6. Араб тіліндегі түпнұсқа, Тағаййор Әл-Әһкәм би Тағаййор Әз-Заман Уәл-Мәкән. М.Зәһрә, «Ислам құқығының сипаттамалық белгілері: қабылдау мен адасу», Араб құқығы тоқсандығы 15 (2) (2000-жыл), 168-ші және 196-шы беттер. 'Әләм Әл-Мүәккин 'Ән Рәббил 'Әләмин (араб тілінде: اعلام الموقعين عن رب العالمين) (Бейрут: Әл-Мәктәба Әл-Әшрийя, 1987-жыл), 3-ші том, 14-ші және 70-ші беттер.
7. М. О. Фарук, «Зорлау және Худуд жарлығы (араб тілінде: القانون الحدود): Әділеттілікті ислам атынан бұрмалау» (2006-жыл).
8. И.А.К. Нязи, Исламдық құқықтану (*Усул Әл-Фикһ* (араб тілінде: الأصول

- الفقه) (Исламабад, Пәкістан: Ислам зерттеу институты, 2000-жыл), 39-шы бет; сонымен қатар, 202-ші бет.
9. М.Хан, «Саясаттың басымдылығы», *Boston Review* (2003-ші жылдың сәуірі/ мамыры), [http:// www.bostonreview.net/BR28.2/khan.html](http://www.bostonreview.net/BR28.2/khan.html). [2006-жылғы 7-ші қазанда қол жеткізілді].
 10. М. О. Фарук, «Ғаламдық тиесілі рух: кейбір адамзатқа бағытталған белгілердің болашақтары», (2006-жыл), [http://www.nazrul.org/ works_on_nazrul / Articles / global-belonging. doc](http://www.nazrul.org/works_on_nazrul/Articles/global-belonging.doc). [бұл құжатқа 2007 жылдың 21-ші маусымында қол жеткізілді].
 11. М.Асад, Біздің Заңымыз, 30-шы және 31-ші беттер.
 12. М.Ю.Гурая, Қазіргі әлемдегі исламдық құқықтану (Лакхор, Пәкістан: Ш. Мұхаммед Ашраф, 1993-жыл), 76-шы бет.
 13. А.Хасан, (аударма), Сунан Әбу Дәуіт, (1990 жыл), 1-ші том, Китаб Әл-Әдәб жиынтығы, № 570-ші хадис.
 14. М.М. Хан, (аудар.), Сәһих Әл-Бұхәри, 1-ші том, № 828-ші хадис.
 15. М.М. Хан, (аударма), Сәһих Әл-Бұхәри, 9-шы том, № 219-шы хадис.
 16. Ф. Мернисси, Жаулық және ерлер дегдарлары: Исламдағы әйелдер құқығын феминистік тұрғыдан түсіндіру (Reading, Massachusetts: Perseus Books, 1987-жыл), 49-шы және 61-ші беттер, сілтеме жасап, Ибн Әл-Әсир, Усд Әл-Ғәбә, 5-ші том, 38-ші бет.
 17. Редактордың ескертуімен Әбдулһәмид Әбу Сүләймәнді, Діннен шығарушылар, Ислам және сенім бостандығы: ақиданы өзгерту және сенімді өзгерту, кездейсоқ № 22-ші мақаланы, Мальта: ХИОИ, 2013-жыл) қараңыз.
 18. М. М. Хан, (аударма), Сәһих Әл-Бұхәри, 9-шы том, №57-ші хадис. Осы хадис шыққан басқа дереккөздердің тізімін және оған сыни тұрғыдан талдау жасау үшін «Исламдағы діннен шыққанның жазасы (II бөлім): Хадистерді тақырып бойынша зерттеу», А.Шәфәәтті қараңыз, http://islamicperspectives.com/PunishmentOfApostasy_Part2.html. [Қолданылған: 2006-шы жылдың 29-шы қазаны].
 19. М.Т. Әнсәри, (аударма, кіріспемен және ескертпелермен), Сунан Ибн-и-Мажа (Нью-Дели, Индия: Китаб Бхаван, 2000-жыл), 5-ші том, Китаб Әл-Фитән жиынтығы, №3950-ші хадис, 282-ші бет.
 20. Б.М. Даял, (аударма, кіріспемен және ескертпелермен). Дұррұл-Мұһтар:

- М. Ала-уд-дин Хәскәфи (Нью-Дели, Индия: Китаб Бхаван, 1992-жыл), 2-ші том, 351-ші бет; толығырақ ақпарат алу үшін келесі кітапты қараңыз.
21. М. Мүслехүддин, Ислам құқығы және шығыстанушылар пәлсапасы (Нью-Дели, Индия: Таж компаниясы, 1986-жыл), 140-шы бет.
 22. Әбу Сүлейман, Халықаралық қатынастардың исламдық теориясы: Исламдық әдіснамалар мен ойлардың жаңа бағыттары (Хердон, Вирджиния: Халықаралық ислам ой институты, 1987 жыл), 66-шы бет.
 23. Н.Шехаби, «Ертедегі исламдық құқықтық теориядағы Илла және *Қияс* (қазақ тіліндегі мағынасы: «өлшеу», араб тілінде: القياس)», Америка Шығыс қоғамы журналы 102 (1) (қаңтар-наурыз, 1982-жыл), 27-ші және 46-шы беттер.
 24. Үзінді алынған *Әл-Хидая* басылымының аудармасы нашар және көне ағылшын тілінде жазылған. Сондай-ақ, кейбір арнайы сөздер мен атаулардың транслитерациясы («транслитерация» (латын тіліндегі trans, яғни «арқылы» демеулігінен және латын тіліндегі litera - «әріп» зат есімінен - бір жазу жүйесінің әрбір таңбасының (немесе таңбалар тізбегі) басқа жазудың таңбаларымен дәл берілуі. Басқа жүйелік әріптердің сәйкес таңбасы (немесе таңбалар тізбегі) арқылы беріледі) оңай таныла бермейді. Демек, қарастырылған үзінділердің түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін кейбір ауыстырулар немесе аңдатпалар жасалды.
 25. С. Хэмилтон, *Хидая* немесе нұсқаулық: мұсылман заңдарына түсініктеме, (аударма, кіріспесі мен ескертпелерімен) Әл-Мәргинәни, 2-ші басылым. (Карачи, Пәкістан: Дарул Ишаат, 1989-жыл), 110-шы бет.
 26. Әнсәри, (аударма), Сунан Ибн-и Мажә, 3-ші том, хадис № 1968.
 27. С. Гамильтон, (аударма), *Хидая* , 1989-жыл, 110-шы бет.
 28. М. О. Фарук, «Даму айқындалды: Исламдық болашақ», NAAMPS бірінші конференциясында ұсынылған мақала, 9-шы және 11-ші сәуір, 1993-жыл, Чикаго, Иллинойс.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Біздің түрлендіруге қарай мұсылмандық қиын жағдайдың негізінде исламның негізгі құндылықтарына деген нағандық және/немесе бейілділік жатыр деп тұжырымдайды. Осылайша, жұмыс «құндылыққа бағдарланған» тәсіл деп аталатын тәсілге оралуды қатты қолдайды. Бұдан әрі білетініміз, Шаригат (шари'ат, Шаригат, яғни «ислам құқығы», араб тілінде: الشريعة) - бұл шын мәнінде уақыт өткен сайын дәйектіліксіз көзқарастар мен шегерімдердің мұсылмандық дамуға кедергі жасайтын шытырман төсенішіне оранған өзіндік *hab* (ағылшын тілінде: *hub*, қазақ тіліндегі мағынасы: белсенділік кіндігі), сондай-ақ сұранысқа не хадиске және жалған сөздерге сүйену керек. *Худуд* заңдарын (араб тілінде: القانون الحدود) жүзеге асыру - бұл Құранның рухына және Пайғамбардың (с.ғ.с.) жолдауына опасыздық жасау ғана емес, сонымен бірге мұсылмандардың халықты жалған Шаригат тық шараны қолдану арқылы ашықтан-ашық қиянат жасауы мүмкін апатты жаттығу. Бұл теріс пайдалану және қате қолдану бүкіл жұмыс барысында зерттелген.

Шаһ Әбдул Хәннән, Бангладештің Ислами Банкінің бұрынғы төрағасы; Бангладеш банкі басқарушысының бұрынғы орынбасары

Ислам заңдарының негізгі құралдары, Құран Кәрім, Сүннет, Ижмә' немесе ижмәһ және Қияс туралы тамаша еңбек. Автор осы дереккөздеріне қатысты көптеген мазалайтын сұрақтарды олардың анықтамаларын, қолданылуын және түсіндірулерін талқылады. Ол өткен уақыттағы заңдардағы тоқырау мен сөзбе-сөздікті және болашақ ислам құқығының дамуында құндылық бағдарлау қажеттілігін атап өтті.

Доктор Мұхаммад Юсуф Саддық, Біріккен Араб Әмірліктері, Шарджа университетінің тарих және ислам өркениеті кафедрасы

Заманауи мұсылман әлемінің құқықтық екінің бірін алу мәселесі туралы тұжырымдамалық ескертулерге жетелейтін талғампаз және талдамалық зерттеу жұмысы.

Профессор Чарльз Э. Баттерворт, Мэрилэнд Университеті, АҚШ-тың үкімет және саясат профессоры

[Автор] нақты күйбеңді және ойластырылған дәлелдермен оқырмандарды қазіргі кездегі сенімнің және оның негізгі құрамдас бөліктерінің айналасында [мәселелер] арқылы өткізеді, содан кейін оларға сенімді шешімдер ұсынады. Оның үстіне, ол егде жастағы биліктің күндізгі мәселелерді қалай оқытындығын мұқият көрсетеді. Шынында да, оның мұндағы басты мәселесі - исламның осы заманның көптеген жаңалықтарына өзінің оңтайлы көзқарастарын жоғалтпай қалай оң жауап бере алатындығын көрсетеді.

Доктор М. Н. Сиддиқи, Алигарх Мұсылман Университетінің Іскерлік басқару бөлімінің құрметті профессоры, Үндістан

Кейбір тараулар шынымен де ауыр оқылады. Автор біздің бетімізге айна ұстайды. [Қазіргі дағдарыс] бірнеше жүздеген жылдар бұрын басқа әлеуметтік ортада берілген *fiqh* үкімдеріне сүйеніп отырып, Мақасид Әш-Шәри'әны (Шаригат Мақсаттарын, араб тілінде: المقاصد الشريعة, қазақ тіліндегі мағынасы: «Заңның мақсаттары») елемейтін әдістемеден шығады. Кейбір шолу мерзімдері өте көнерген.

9 789967 493261